

es-SEMİN VE GARİBUL- KUR'AN'INDAKİ METODU

Prof.Dr. Şükrü ARSLAN

11. Sayıdan Devam

d- Metodu

es-Semîn Umdetu'l-Huffâz'ındaki metodu ile ilgili olarak şu kısa açıklamada bulunur: "Nazm ve nesirden lafızların manasını açıklayıcı ve manayı tamamlayıcı nitelikte gördüklerimizi şahit olarak getirdik. Bunun yanında lafızların yapısı cihetinden kapalılık bulunanları da basit bir dil ile açıklamaya çalıştık. Eğer müfessirler, lafızları lûgat manalarının dışında bir mana ile açıklamışlarsa, bunlara da ayrıca işaret ettik" 41.

Görüldüğü gibi müellifimiz metodunu ana hatları ile zikretmiş, detaylı bilgi vermemiştir. Biz, metin tetkikinden müellifimizin söz konusu eserindeki metodunu misallerle biraz tafsillatlı olarak açıklamaya çalışacağız.

Müellifimiz, Kur'an-ı Kerim'de garib olduğu kanaatine vardığı kelimeleri tefsir ederken aşağıda belirtildiği şekilde bir yol takib eder:

Umumiyetle açıkladığı kelimenin önce kök harflerini ayrı ayrı yazılmış şekilde kaydeder, sonra "Kale Allâhu Ta'âlâ" diyerek lafzın âyette geçtiği haliyle âyetlerden kısa pasajlar alır, kelime veya terki bin lûgat veya tefsiri manalarını açıklar, pek çok yerde âyet, hadis, eski Arap şîri ve deyimlerden şahitler getirir, kelimelerin müfred ve cemilerine işaret eder, zaman zaman müzekker ve müennes olmalarına, terkiplerin belâğı yönlerine temas eder, garibu'l-Kur'an müellifleri ve filologların görüşlerini nakleder, onları tasvip veya tenkid eder, kendine göre doğru olanı belirtir, kıraat farklılıklarını kısaca hatırlatır, arasına da fikhî ve kelâmî konulara değinir.

41 Bkz. "Umdetu'l-Huffâz,vrk. 2 a.

Şimdi yukarıda genel hatları ile belirtilen hususları kısa misaller vererek biraz açmaya çalışalım.

Kelimeleri açıklarken sabit usulü yoktur, duruma göre bir yol izler, şöyleki :

1-Bazen kelimenin geçtiği âyette kendisinden murad edildiğine kanı olduğu tefsiri manasını verir, arkasından lügavî manası ve diğer izahlara geçer. Meselâ: خفض kelimesini açıklarken nasıl bir yol izlediğini orijinal yazılış şekli ile görelim:

خ ف ض قوله تعالى : " و اخفض لهم جناح الذل " 42 ای أذن لهما جانبك ومقالك والخفض ضد الرفع ، والخفض اللين في السير ، والخفض الدعة ومنه خفض العيش 43

Misalde خفض lafzını tavır ve konuşmada yumuşak olmakla tefsir etmiş خفض ın lügatte yüksekliğin zıddı olduğuna işaret etmiştir.

Bazen kelimenin lügavî manasını açıklamakla başlar, örneklerle manayı genişletir.

قوله تعالى : " وما اخفى لهم من قرآءة عين " 44 الاخفاء الستر والتغطية ، يقال : خفى الشيء واخفيه استتر وسترته ... 45

الغفاء örtmek, gizlemek, saklamaktır

Kelimelerin lügat manalarına temas etmeden doğrudan tefsir örfündeki manasını vermekte başladığı yerler de az değildir :

قوله تعالى : " الخيط الابيض من الخيط الاسود " 46 الخيط الابيض المراد به النهار ، والخيط الاسود ، المراد به سواد الليل ، وهذا من ابغ الاستعارات حيث شبه ضوء النهار وظلام الليل لا ضدادهما بخيطين متدئين هله صفتها 47

الخيط الابيض dan maksat, gündüzün beyazlığı الخيط الاسود den de kastedilen gecenin siyahlığıdır. Ve bu en güzel, en açık istiarelerdendir.

42 Isra sûresi 24.

43 ^cUmde, vrk. 121 a.

44 Secde sûresi, 17.

45 ^cUmde, vrk. 121 b.

46 Bakara sûresi, 187.

47 ^cUmde, vrk. 130 a.

Bazan açıklamak istediği lafza kısa bir mana verir sonra aslına işaret eder, gerekli gördüğü açıklamalarda bulunur :

قوله تعالى : " يتخافتون بينهم " 48 . أى يتسارون ، وأصله من الخفوة وهو ضعف الصوت . قال تعالى : " ولا تخافت بها " 49 . أى لا تسرها فلا يسمعك من خلفك ، وأصل الخفوت السكون ، ومنه خفت الميت ، ومن ذلك " فانظقوا وهم يتخافتون " 50 . أى يسر بعضهم الى بعض لئلا يسمعهم المساكين ، وفي التفسير قصة مشهورة .

lafzını aralarında gizli konuşmaları ile tercüme etmiş, aslında sesin zayıf olması manasına gelen الخفوة olduğunu belirtmiştir⁵¹.

Bazan söze kelimenin nev'ini belirtmekle başlar:

قوله تعالى : " وما خلفهم " 53 . خلف طرف مكان مثل وراء . وهما ضد الامام 52

ön " امام " gibi mekân zarfıdır ve bu ikisi " خلف kelimesi kelimesinin zıddıdır.

Kök harfleri aynı olan veya aynı kökten türemiş kelimelerin muhtelif âyetlerde ifade ettiği manaları ayrı ayrı izaha çalışır. Müellifin açıklamasının tamamını vermek elbette daha faydalı olurdu. Fakat fazla yer işgal edeceğinden mîsal olacak kadar pasajlar almakla iktifa edeceğiz

قوله تعالى : " فالمريرات قدحا " 54 . أقسم بالتحليل على الجهاد لأنها إذا عدت أصابت سناكبها الهجرة فتورى منها النار كفعل القادح بالزناد ...
وقال تعالى : " النار التي تورى " 55 . ويقال : قدح فأورى وأثقبه إذا طهر بحاجته ، وعلى ضده قدح قاكبي وأصله على الاستعارة من ورى الزناد ...
وقوله تعالى : " وانزل القرارة " 56 . هى نوعه من ذلك لأنها ضياء ونور ، فأبدلت الواو تاء

48 Tâhâ sûresi, 103.

49 İsrâ sûresi, 110.

50 Tâhâ sûresi, 103.

51 cUmde, vrk. 121 a.

52 Bakara sûresi, 255.

53 cUmde, vrk. 123 a.

54 Âdiyat sûresi, 2.

55 Vâkua sûresi, 71.

56 Âl-i İmrân sûresi, 3.

على حد ابدالها في توليج و يتقور ، و قد حقت ذلك فيما تقدم . و في قوله تعالى : " وكان
 وراهم ملك " 57 قبل هو هنا بمعنى امامهم كذا في التفسير ، و مثله قوله تعالى : " و من وراء
 عذاب غليظ " 58 قال ابن عرفة : كيف قال " من وراء " وهي امامه . و زعم ابو عبيدة و ابو علي
 قطرب ان هذا من الاضداد . و هو غير محصل لان امام ضد وراء ، و انما يصلح هنا في الاماكن و لا وقات .
 59 و تعالى : فأوراي سراة أخى 60 اي استرها ، و كذا قوله « يوراي سوادكم »
 و مثله " حتى تورأت بالجباب " 61 و التورية ان تظهر شيئا و تريد غيره كأنه تظهر
 جزأ و تستر آخر ... و قال بعضهم : ستر و وهم غيره و اصله من وراء اي التي الستر وراء ظهره ... 62

" الموريات " Mısalde de görüldüğü gibi " و رى " kökünden önce " kelimesini almış, tırnağın yerden ateş çıkarması manasına geldiğini belirtmiş, sonra " تورون " kelimesinin çakmakla ateş yakmak, ateşlemek manasına geldiğine işaret etmiş, " التوراة " kelimesini almış, veznini belirtmiş, kelimenin yapısı hakkında bilgi vererek nur ve ışık manasına geldiğini söylemiştir. dördüncü misalde " وراء " kelimesinin bu âyette " امام " ön manasına geldiğini meçhul olarak naklederek kendisi kesin bir şey söylemez, fakat tefsirde böyledir diyerek tasvip ettiğini ifade eder ve başka âyetle bunu delillendirir, ezdâddan olduğunu söyltyenlere katılmaz.

Beşinci misalde " و ا ر ي " kelimesinin örtmek manasına geldiğini kaydeder ve başka âyetlerde aynı anlamı ifade ettiklerini belirtir.

Kimi zaman tefsir örfündeki manasına değinmeden kelimenin aslını belirtir sonra diğer izahlara geçer, Meselâ :

قوله تعالى : " انه مخلصا " 64 اصله التنقيص من الشين و عدم الشركة فيه 63
 un aslı, âri olmak, herhangi bir şey karışmamak, veya birleşik olmamaktır der ve açıklamasına başka misallerle devam eder.

Kimi yerde kendisi bir açıklama yapmadan doğrudan başkalarının izahını isim vermeden bazen de kimden aldığını

57 Kehf sûresi, 79.

58 İbrahim sûresi, 17.

59 A'raf sûresi, 26.

60 Maide sûresi, 31.

61 Sâd sûresi, 32.

62 cUmde, vrk. 461 a-b.

63 cUmde, vrk. 123 a.

64 Meryem sûresi, 51

belirterek naklettiği görülür. Bu gibi yerlerde kendisinin özel bir değerlendirmesinin bulunmadığı tahmin edilebilir.

قوله تعالى: "ولذكر الله أكبر" 65 قيل هو تسبيح وتحليل ونحوه، وقيل: بل هو الكلام في العلم كقولك هذا حلال وهذا حرام، وقيل معناه ولذكر الله عنده أكبر من ذكر العبد ربه... 66

Bu misalde kile diyerek nakilde bulunmuş, açıklamanın kime ait olduğunu bildirmemiştir.

قوله تعالى: "يوما عيوسا تمطريرا" 68 قال ابن عرفة منقضا لا صحة فيه 67

Burada kendisi izah etmemiş. İbn Arafa'nın izahını nakletmekle iktifa etmiştir.

Bazen kelimenin manasını tarif eder, neye benzetildiğine dikkati çeker.

قوله تعالى: "صم بكم" 69 الصم فقدان حاسة السمع، وبه شبه من لا يصفى

Kulağın işitme fonksiyonunu yitirmesidir. Hakka kulak verip dinlemeyen ve hakkı kabul etmiyen kimse kulağı işitmeyen sağır birine benzetilmiştir.

Kelimenin lügat ve istilah manalarını ayrı ayrı belirtmeye önem verir.

قوله تعالى: "ويقيمون الصلاة" 71 الصلاة لغوية وشرعية، فاللغوية الدعاء، قال للناطقة:

تقول بنتي وقد قربت مرحلا يا رب جنب ابي الاوصاب والوجعا عليك مثل الذي صليت فاعتضى يوما فان جنب المرء مصطرا .. واما الشرعية، فذات الاركان المعلومة وهي مشتقة من ذلك لانها مشتقة على الدعاء..

Kelimesinin sözlükte dua manasına geldiğini, istilahta ise

65 Ankebut süresi, 45.

66 ^cUmde, vrk. 139 b.

67 ^cUmde, vrk. 346 a.

68 Dehr süresi, 10.

69 Bakara süresi, 18.

70 ^cUmde, vrk. 224 b.

71 Bakara süresi, 2.

belli bir ibadetin ismi olduğunu belirtir ⁷².

Lafızları açıklarken öncekilerin görüşlerine sık sık yer verir. Bazan bunları ard arda sıralar, bu arada kendisinin söylemek istediği bir şey varsa onu da ilave eder.

قوله تعالى: "ويل للمطففين" ⁷³ الويل للتبوج و التمس. قال الاصمعي:
ويل تبوج وقد تستعمل على التمسر، وويس استصغار، وويح ترحم، و قال
بعضهم: ويل واد في جمع، قال الراغب: ومن قال ويل راد في جهنم فانه لم يران
ويلا في اللغة هو موضع لهذا و انما اراد من قال الله فيه فقد استحق مقرا من النار
وثبت له ذلك. وقال ابن كيسان: قال ثعلب قال المازني قال الاصمعي: الويل تبوج
و الويل ترحم، وويس تصغيرها اي هي دونها، وقال الهروي في قوله عليه الصلاة
و السلام لعصار: "ويح ابن سمية تقتله الفئة الباغية" ⁷⁴ توجع له، وويح كلمة
يقال لمن وقع في هلكة لا يستحقها فتترحم عليه ويرق له، وويل يقال لمن
يستحقها ولا تترحم عليه، وقال سيويه: ويح زجر لمن اشرف على الهلكة، وويل
لمن وقع في الهلكة، وقال ابن عرفة: الويل الحزن و المكروه... وعن ابن عباس،
الويل المشقة من العذاب، و الويلة تأنيث الويل يقال: ويل ويلة، قال تعالى:
"يا ويلتان" ⁷⁶، و قوله تعالى: "يا ويلتى ليتنى لم اتخذ خليلا" ⁷⁵
يريد يا ويلتى، فقلبت الياء الفا وهي لغة فصيحة و المعنى يا ويلتى تعالى
فهذا وقتك، و قال الفراء: الاصل في الويل وى اي حزن كما تقول وى فلان

اي حزن له فوصلت العرب باللام وقلروا انها منه فاعربوها ⁷⁷
Metinde görüleceği gibi "veylün" kelimesinin izahı ile ilgili olarak
el-Asmaî, er-Ragîb, Haravî, Sibeveyh, İbn Arafâ, İbn Abbas ve
Ferrâ'dan nakilde bulunmuş, bu arada kendisinin söylemek
istediklerini de ilâve etmiştir.

Kimi kelimelerin nev'ini belirtir:

قوله تعالى: "للتحننا عليهم يركات من السماء و الارض" ⁷⁸ فبركات السماء مطرها
وبركات الارض نياتها، و البارك اسم مفعول من ذلك وهو ما فيه البركة....
kelimesi ismi mefuldür gibi ⁷⁹.

⁷² Umde, vrk. 223 b.

⁷³ Mutaffifin sûresi, 1.

⁷⁴ Buharî, Kitabu'l-Cihad ve Siyer, bab 17 (IV,207), el-Aciünî, Muttefekun
aleyh olduğunu söylemişse de lafızları değişiktir. Bkz. Keşfu'l-Hafâ, II,
481(2973).

⁷⁵ Furkân sûresi, 28

⁷⁶ Maide sûresi, 31.

⁷⁷ Umde, 474 a.

⁷⁸ A'raf sûresi, 96.

⁷⁹ Bkz. Umde, vrk. 36 b.

Gerek gördüğü yerlerde kelimelerin müzekker-müennes, müfred ve cemilerine işaret eder, örneklerle kısaca açıklar :

و النخل : النخل معروف ، وهو اسم جنس للفرق بين واحد و جمعه بالتاء ، ويذكر
وسؤنس ، فمن التذكير قوله " اعجاز نخل منقعر " 80 ، ومن التأنيس " اعجاز نخل
خاوية " 81 و يجمع على نخيل ايضا ...

Hurma ağacı mälumdur. Cins isimdir. Müfredi fle cemisi arasındaki fark " ta" iledir. Müzekker de olur müennes de olur. اعجاز نخل âyetindeki müzekkere اعجاز نخل خاوية âyetindeki النخل kelimesi müennese misal teşkil eder⁸².

Açıklamasını yaptığı kelimelerin bir kısmını mazî, muzarî ve mastarlarını verir, bazen değişik bablardan kullanılışını da belirtir. Bu arada mana farkı bulunup bulunmadığına işaret eder.

قوله " بالعشى والابكار " 83 مصدر ابكر يبكر ، ويقال : ابكر يبكر ابكارا
فهو مبكر ، وبكر يبكر تكبرا فهو مبكر ، وابتكر يبتكر فهو مبتكر ، وبكر يبكر فهو باكر
كل بمعنى واحد . وان كان قد يقع في بعضها فرق ذلك غير خفى .

" el-İbkâr" kelimesinin ifâl bâbından mastar olduğunu zikreder, ismi failini yine aynı şekilde bu kelimenin tefil babı, iftiâl babı ve sülâsisinin mazî, muzarî, mastar ve ismi faillerini verir, hepsinin aynı manaya geldiklerini, bir kısmında bazı farklılıklar varsa da bunun anlaşılmayacak gibi olmadığını belirtir⁸⁴.

Zaman zaman gramerle ilgili izahlara yer verdiği görülür. Meselâ :

قوله تعالى : " الله نور السموات والارض " 85 قال ابن عرفة منور ، يعنى انه مصدر
مراد به الفاعل ... وقيل : هو على حذف مضاف اى ذو نور ...

" Allab, göklerin ve yerin nurudur". İbn Arafa şöyle der : Nurdan maksat nurlandırandır. Zira " nur " kelimesi fâil manasına mastardır. Muzafın hazfî üzere nur sahibidir de denilir⁸⁶ gibi.

80 Kamer sûresi, 20.

81 Hâkka suresi, 7.

82 cUmde, vrk.419 .

83 Âl-i İmrân sûresi, 41.

84 cUmde, vrk. 46 b.

85 Nûr sûresi, 35.

86 cUmde, vrk. 440 a.

Gramerle ilgili değişik bir misal de şu olabilir :

" اخذناهم بغتة " 87 يجوز نصيها من اوجه : احدهما انها حال من الفاعل اي باغتين ، او من المفعول ، اي ميغوتين ، و اما على المصدر من معنى عامله كأنه قيل : اخذ بغتة .
"Ansızın onlara el koyduk" âyetindeki "Bağteten" kelimesinin bir kaç yönden mansub okunması cazdır. Haberleri olmadığı halde ansızın manasına ya failden haldır, ya gaflete düşürülmüş oldukları halde manasına mefulden haldır. Yahutta âmîlinin manasını ifade eden mastar olmak üzere mansubtur ve sanki şöyle denilmiştir : Habersiz olarak el koydu(yakaladı)⁸⁸.

Farklı açıdan ve daha mufassal olanlara da şu misal verilebilir :

أما ، بالتشديد حرف يفضل ما اجمله المتكلم او الدعاء ، المخاطب ، و معناها معنى اسم شرط و فعله ، فسرهما سيويه بهما يكن من شين ، و لذلك يلزم الفاء في جوابها قال تعالى : " فاما اليتيم فلا تقهر " 89 وقد تحذف بكثرة مع قول مضر كقوله تعالى : " فاما الذين اسودت وجوههم أكفرتهم " 90 اي فيقال لهم : أكفرتهم ودونه قليلا ، يجيء مع الشرط الصريح فيحذف جوابه لدلالة جوابها عليه كقوله تعالى : " فاما إن كان من اصحاب اليمين نسلام " 91 ولا يليها إلا الاسماء و لذلك اجتمعا إلا من شذ على رفع ثمود من قوله " واما ثمود فهديناهم " 92 و لم تنصب على الاستفصال .

و أما ، بالتخفيف حرف استفناح كـ " ألا " ، و تكون بمعنى حقا و لكونها بهذين المعنيين جاز في أن الراقعة بعدها الكسر و الفتح . فالكسر على أنها استفناح كالكلام فوقعت " أن " في ابتداء الكلام فمن ثم كسرت ، و الفتح على أنها بمعنى حقا ، و حقا مشبهة بالظرف فيكون خيرا مقدما و أن و ما بعدها في محل الابتداء ، تقديره أ في حق أنك ذاهب السى ذهابك ؟
و إما بالكسر و التشديد حرف معناه الشك و الابهام او التخيير او الا ساحة و التقسيم كأو . و ادعى بعضهم انها ليست عاطفة اجماعا ، وبعضهم اثبت فيها خلافا ، قال تعالى : " إنا عديناه السبيل إما شاكرا و إما كفورا " 93 فهذه لتقسيم ، و قوله : " إما ان تعذب و اما تتخذ فيهم حسنا " 94 ظاهر فيه التخيير ، و تجوز الاباحة ، و قوله : " حتى اذا راوا ما يوعدون اما العذاب

87 Enâm sûresi, 44; A'raf sûresi, 94.

88 Umde, vrk.44 a.

89 Duhâ sûresi, 9.

90 Âl-i İmrân sûresi, 106.

91 Vakua sûresi, 90-91.

92 Fussilet sûresi, 17.

93 İnsan sûresi, 3.

94 Kehf sûresi, 86.

ر إما الساعة * 95 ظاهر فيه التنوع .

"أما" kelimesi şeddelli olduğunda mütekellimin (konuşanın) yahut muhatabın iddiasını tafdil eden (yeğliyen) bir harftir. Manası şart ismi ve fiilinin manasıdır. Sibeveyh: "مهما يكن من شيء" her ne zaman (her ne) olursa diye tefsir etmiştir. Onun için de cevabının başına "ف" nın gelmesi gerekir. Allah Taâla şöyle buyurur "öksüze gelince, onu ezme". Allah Taâla'nın şu âyetinde olduğu gibi muzmer(gızlı) bir sözle beraber hazfedildiği çoktur. Yüzleri karararlara: İmanınızdan sonra-inkâr ettiniz ha? Yani onlara inkâr ettiniz ha? denilir. Bazan da tek başına hazfedildiği olur. Açık şartla beraber gelebilir. Şartın cevabı bunun cevabına da delâlet ettiği için cevabı hazfedilir. Şu âyette olduğu gibi : "Eğer sağ ehlinden (amel defteri sağ tarafından verilenlerden) ise, sana sağ ehlinden selâm ". Kendisinden sonra sadece isim gelir. Onun içindir ki istisna olan harfç aşağıdaki âyetle semûd kelimesinin merfu okunmasında kıraat imamları birleştiler. "Semûd kavmine gelince, onlara yol gösterdik". Semûd kelimesi iştilal olmak üzere mansub okunmadı. Şeddesiz olması durumunda ise "و" gibi başta (iftitah) harfi olur ve doğrusu, gerçekten manasına gelir. Bu iki manayı ifade ettiği için de kendisinden sonra gelen elif nûn "ان" maddesinin meftuh yahut meksur okunması caizdir. Lâm gibi başlama harfi kabul edilirse elif nûn maddesi sözün başında olduğu için meksur okunur. Meftuh okunursa "ا" hakkan manasınadır. Ve hakkan zarfa benzer, o nedenle de öne geçmiş haber olur. "Enne" ve dahil olduğu cümle mübteda mahallindedir. Takdiri ise, "senin görüşüne kapılman gerçek midir?. Kesreli ve şeddelli olmasını ise ل harfi gibi müphemlik, tereddüt, seçme, mubahlık ve taksim manaları taşıyan bir harftir. Bazıları onun atif harfi olmadığına icma olduğunu iddia ederler. Bazıları da onda ihtilaf bulunduğunu ortaya korlar. Allah Taâla bir âyetinde şöyle buyurur: "Biz ona yolu gösterdik: (O)ya şükredici veya nankör olur". Bu misal taksim içindir. Şu âyet-i Kerime ise "ya azab edersin veya kendilerine güzel davranırsın- nasıl istersen öyle yaparsın-. Burada seçme manasına geldiği açıktır ve mubahlık da caizdir. Bu âyet de ise " nihayet vadedildiklerini- ya azabı veya kıyameti- gördükleri zaman", nevilğin açık olduğu görülür⁹⁶.

Ara sıra Basra ve Küfe ekollerinin görüşlerine yer verdiği, onları

95 Meryem süresi, 75.

96 cUmde, vrk.22 a,b.

tasvib veya reddettiği göze çarpar. Önce, sadece Basra'lıların görüşlerini nakdettiğine dair bir misal, sonra da Küfe'liyle ilgili bir misal verelim :

قال تعالى : " بالقدوس والاصال " 97
 الاصل جمع اصيل ، الاصيل والاصيلة العشيّة
 قال الهروي : هو ما بين المصر الى المغرب ، و يجمع على اصيل كرهيف و رغف و اصل
 كشريف و اشراف ، و اصائل جميع الاصيلة و يقال اصيلان فقيل هو جمع لاصيل
 كرهائف و رهيف ثم صغر على لفظه و هذا عند البصريين مردود لعله ذكرتها لئلا
 شرح قصيدة النابغة ، و ذكرت هناك تخريجها لخصّة ان اصيلان تصغير اصيلان مراداً
 به المصدر كالغفران و يبدل نونه لاما

Âyette geçen " الاصل " kelimesinin çoğuludur. el-Heravî şöyle der : الاصيل ve الاصيلة akşam üstü yani ikindiden sonra başlayıp akşama kadar olan zamandır". الاصل kelimesi ise " اصيلة " nin çoğuludur. " الاصيلان " da denilir ki bunun رغفان ve رهيف misalinde olduğu gibi " اصيل " ın çoğulu olduğu sonra lafzı üzere tasgîr (küçültme) yapıldığı söylenmiştir. Bu Basralılara göre yanlıştır. Yanlış oluşunun sebebi, benim " en-Nabîğa"nın kasidesine yazdığım şerhte izah ettiğim ve burada da kısaca belirteceğim gibi şudur: " اصيلان " kelimesi " اصلان " kelimesinin küçültme ismidir. " الغفران " gibi. Ondan da mastar murad edilir 98.

Basralılarla beraber Küfeliilerin görüşlerine yer vermesi ve Küfeliileri tenkid etmesine misal:

قولهم « اللهم » اصله عند البصريين « يا الله » حذف « يا » وعرض عنها في آخره الميم
 وليس ذلك في غيره ، وقال الكوفيون : ليست عرضاً من « يا » بل بعض لفصل
 اصله « يا الله أمنا » ثم حذف بعض الفعل لكثرة الدور . مستدلين بأنه جملة
 بينهما في قوله « وما عليك أن تقولي كلما سبحت أو هلك يا اللهاء أردت علينا
 سبحنا مسلماً » ولا دليل فيه ضرورة .

« اللهم » sözünün aslı Basralılara göre « يا الله » dur. Baştaki nida harfi olan "ya" düşürülmüş, ondan bedel olarak sonuna "mim" harfi getirilmiştir. Başka bir kelimedede de böyle bir durum yoktur. Küfeliilere göre sondaki "mim" harfi hazfedilen "yâ"nın yerine gelmiş değil, Allah lafzından sonraki fiilin bir cüz'üdür. Ashî "يا الله أمنا" dır. Fiilin bir kısmı, çok kullanıldığı için atılmıştır. Buna, nidâ "yâ"sı ve sona eklenen "mim" harflerinin ikisinin birden bulunduğu şu sözü delil getirirler: Her tesbih ve tehlil yaptığın zaman, ey Allah'ım müslüman olarak tesbihimizi bize iade et demen gerekmez". Burada Küfeliileri haklı

97 A'raf sûresi, 205.

98 Umde, vrk. 15 a.

çıkarmak bir delil yoktur. Çünkü burada zaruret vardır.⁹⁹

Kelimelerin istikakında bazen Küfe Ekolü'nün görüşünü benimsemiş de olur.

قوله تعالى : « فديتم عليهم »¹⁰⁰ أي أطبق عليهم العذاب ، وأصله دم بثلاثة
ميمات ، فأبدلت الوسطي من جنس الناء . نحو كذكف و لعلم الأصل كفف و لمم وهذا
رأي الكوفيين.

"Başlarına geçiriverdi". Yani günahlarını intibak ettirdi. kelimenin aslı üç mîm harflidir. Ortadaki mîm ilk harfin cinsine çevrilmiştir. كذكف ve لعلم de olduğu gibi. Zira bunların asılları كفف ve لمم dir ki bu Küfelilerin görüşüdür¹⁰¹.

İSTİŞHÂDİ

es-Semîn'in el-^cUmde'de en çok önem verdiği hususlardan biri istişhad mevzuudur diyebiliriz. Bu konuda eskilerin yolunu izlediği görülür. Şiir, Arap sözleri, darb-ı mesel, âyet ve hadislerden şahitler getirir. Özellikle hadis ve şiirle istişhadı dikkat çekecek kadar çoktur ve hadisle istişhadın fazlalığı ile emsallerinden ayrılır. Zira emsalleri arasında istişhada es-Semîn kadar geniş yer veren pek görülmez. Şimdi bunları misallerle özet olarak vermiye çalışalım.

a) Âyetle İstîşhadı

Yer yer izah ettiği manaya âyetlerle açıklık kazandırmaya çalışır.:

قوله تعالى : « يوم الخروج »¹⁰³ . يرديوم القيامة . ومعنى بذلك الخروج العام فيه لقوله تعالى « يخرجون من الأبدان »¹⁰²

« يخرجون من الأبدان »un kıyamet günü manasına geldiğine « يوم الخروج » âyetini şahit getirmiştir.¹⁰⁴

⁹⁹ ^cUmde, vrk. 18 a.

¹⁰⁰ Şems suresi 14.

¹⁰¹ ^cUmde, vrk.134 b.

¹⁰² Kâf sûresi 42.

¹⁰³ Kamer suresi 7.

¹⁰⁴ ^cUmde vrk. 115 b.

b) Hadisle İstişhadı

Müellifimiz, yukarıda da ifade edildiği üzere izahını yaptığı kelimelerin manalarına açıklık kazandırma ve değişik anlamlarda kullanılmasına hadislerden bol miktarda şahid getirir, verdiği manayı takvîye çalır.

Şahid olarak getirdiği hadislerin umumiyetle senedlerini hazfeder, "ve fi'l-hadis, ve minhu'l- hadis" diyerek doğrudan hadisi nakleder. Meselâ:

والتعقيب أن يعود لعملة الارل ومن ذلك التسيحات دير الصلوات . لا تهن
 تعود مرة بعد أخرى ومنه الحديث : « معقبات لا يخيب قائلهن »¹⁰⁵
 والاقراع الذي لا شعر له والاقراع عكسه . وفي الحديث : « منع الصدقة بجمي
 كند أحدهم شجاعا أقرع »¹⁰⁷ أي حية¹⁰⁶

Bazen de ilk râvisini zikrederek verdiği görülür.

Şahid olarak getirdiği hadislerin sıhhat durumu hakkında kesin bir şey söyleme imkânımız yoktur. Çok fazla sayıda hadis bulunduğu için hepsinin tahririni yapma yoluna gidilmedi. Edisyon kritik yapmadığımız için zaten el-^cUmde'de geçen bütün hadislerin tahririni yapmaya gerek te yoktu. Ancak yine de bir fikir edinebilme açısından şiirle istişhadı meselesinde olduğu gibi bahis konusu eserin muhtelif yerlerinden lalettayın alınan otuz kadar hadisin tahriri yapıldı. Hemen hepsinin sünen kitapları ya da İbnu'l Esîr'in en-Nihâye'si gibi garibu'l-hadis müellefatında bulunduğu tesbit edildi. Dil açısından bu kadarının yeterli olduğu kanısındayız.

c) Şiirle İstişhadı

es-Semin'in ^cUmdetu'l-Huffâz'ında şiirle istişhadı çok fazla yer verdiği görülür. İlk devir âlimleri gibi şiirden örnekler getirerek manaları pekiştirme ihtiyacı duymuştur.

Müellifimiz, İmru'ul Kays (540), Zuhayr (600-?), en-Nâbîğa ez-

¹⁰⁵ Bkz. Muslîm, Mesacid, 144-145:en Nesai, Schv, 91; krs. ^cUmde, vrk. 278 a.

¹⁰⁶ ^cUmde vrk. 335 a.

¹⁰⁷ Buhari, Tefsir, Tevbe sûresi 9, Hiyel 3, Nesâi, Zekât 6.

Zubyânî (604), 'Antara (615-?) gibi başta muallaka şairleri olmak üzere şiirleri şahit olarak kabul edilen meşhur şairlerin şiirleri yanında kâilî belli olmayan şiirlerle de müelliflerin âdeti üzere "kale's-şair" diyerek bol miktarda istîshadda bulunmuştur. Bu tür şiirlerin müteber olup olmadıkları hususunda bir fikir edinebilmek

için ^CUmde'nin muhtelif yerlerinden gelişi güzel olarak aldığımız kâilî belli olmayan yirmibeş beyit'in kâilîni tesbite veya en azından muteber âlimlerin bu beyitleri şahit olarak kullanıp kullanmadıklarını belirlemeye çalıştık. Bu yirmibeş beyitten 22 tanesinin itimat edilen âlimlerin eserlerinde geçtiği, bir kısmının kime ait olduğu tesbit edildi. Üç tanesi ise tesbit edilemedi. Bu yirmi beş beyit'in sıhhat durumunu ölçü alırsak, es-Semîn'in kitabına aldığı şiirlerin büyük eksertiyetinin şahit olarak kullanılabilir olduğunu söyleyebiliriz.

Şimdi şiirle istîshadında şairin ismini verdiği ve kâilî belli olmayan şiirle istîshadına birer misal verelim. İlki yedi askî şairlerinden Zuhayr b.Ebî Sulmâ'ya aittir.

قوله تعالى : « الذين يأكلون الرها لا يقرمون إلا كما يقرم الذي يتخطه الشيطان
المس 108

يسرعه ، ويضرب من خيط البعير بيده ... وخط عشواء عبارة عن الاقدام على
الامر من غير تفكير في عواقبها . قال زهير ابن أبي سلمى :

109 رأيت المنايا خيط عشواء . قمته ومن تخطن يعمر ليهوم

d) Kâilî belli olmayan misâl:

قوله تعالى : « من يكلوكم » 110 اي يحرسكم ويحفظكم . يقال : اكلاه كلاً . يلكس اي
حفظته وأشد :

111 ان سليمان . والله يكلاه
112 أي والله يحفظها

e) Darb-ı Mesellerle İstîshadına Misâl:

الاتباع . اتباع الاثر . يقال : تبعه واتبعه . وتارة يكون بالجسم . نحو :
تبعته في الطريق واتبعته فيها . وتارة بالامتثال وعلى ذلك « فمن تبع هداي » 113
... ويقال تبعه واتبعه بمعنى لحقه وألحقه ... وفي المثل « اتبع الفرس لجامها »

108 Bakara suresi 275.

109 Bkz. Divânü Zuhayr İbnu Ebî Sulma, Beyrut, 1968, s.30, ^CUmde, vrk. 113.

110 Enbiya suresi 42.

111 Beyt için bkz. Lisan'ül Arab "Keleece".

112 ^CUmde vrk. 368 a.

113 Bakara sûresi 38.

"İttibâ" izini takip etmektir, onu takip etti, ona uydu denilir. Tâbi oluş bazen maddî olur, yolda onu izledi, onu takip etti gibi. Bazen de manevî olur: "Kim hidayetime uyarsa..." واتبع ve واتبع ulaşmak, ulaştırmak, tabi kılmak manalarına geldiği de söylenmiştir.....Meselde "at gemine tâbi olur" denilir.¹¹⁴

1) Arap Sözlere İle İstîşhadı

Müellifimiz Arap sözlere ve darb-ı mesellerle de çokça istîşhadda bulunur. Fakat sayı itibariyle şiir ve hadisle istîşhadı kadar fazla değildir.

Arap Sözlere Misal :

...ووصو ر من فرج الرأس فرج الدار أي ظلمها . وتقول العرب : نعمة بالله من فرج الغناء وصغر
الإناء أي من خلو الدار من طنائها

Saçın dökülmesinden hareketle evin boş olması manasında Araplar "boş evden ve kabin küçüğünden Allah'a sığınırız" derler. Evin boş olmasından maksat ocağın sönmesi, kabin küçüklüğünden maksat ise yoksulluk yahut cimriliktir.¹¹⁵

Teşbih, İstîiare ve Kinayeleri Belirtmesi :

Zaman zaman teşbih, istiare, kinaye, temsil gibi âyetlerin belâgat yönlerini temas ettiği gözlenir. Umumiyetle uzun boylu izah etmeye ihtiyaç duymaz, maksadını oldukça kısa ve özlü bir şekilde vermekle yetinir. Fakat kinayeleri biraz daha tafsilatlı açıklar. Bunlara birer misal vermekle iktifa edelim. Önce teşbihle ilgili misâl :

116 البث . اثاره الشئ . وتفرقه كيث الريح العراب ... قوله تعالى : د كالفرش المبثوث
أي : التفرق المنهيج بعد سكونه وخلقانه وفيه أبلغ
تشبيه لأنه لا يرى أشف ولا أظيش من الفرش ولم يكتف بتشبيههم به حتى
وصفهم بالمبثوث.

"البث" kelimesi toz vs. nin kalkması, yayılmasıdır. Tıpkı rüzgarın yerden tozları kaldırması gibi....."Uçuşup yayılan pervanelere benzerler" yani pervanelerin çırpınıp durmalarından sonra pır pır edip

114 cUmde vrk. 56 a.

115 Bkz. cUmde, vrk. 335 a.

116 Kâri'a sûresi 4.

dağılmaları gibi. Burada teşbihin en bellî şekli vardır. Zira hafiflikte ve etrafa dağılıp yayılmada pervaneden daha şaşkın bir şey yoktur. Âyette (kıyamet gününde insanların şaşkınlığı) pervaneye benzetilmekle iktifa edilmemiş, toz gibi yayılmakla da vasıflandırılmıştır¹¹⁷.

İstiarelerini belirtmesinê şu misali verebiliriz:

البيطانة ، خلال الظاهر في الملبوسات ، واستعير ذلك في من يراهلك ويختص
بسريرتك ولذلك لا يست قلاتاً وليسته.

Giyeceklerde "bâtına" açık (ta) olanın zıddıdır. Yolculukta sentinle beraber bulunup sırlarına vâkif olan kimse hakkında istiare kılınmıştır. Onun için de filancanın içinde olanları öğrendim (denilir)¹¹⁸.

Yer yer kinayelere de temas eder, kısa açıklamalarda bulunur.

Meselâ:

قوله «كعصف ماكول»¹¹⁹ من احسن الكنايات، وذلك از العصف هوروق الزرع
كالتين ونحوه، فشبهم به بعد ان اكل . اواد ان يشبههم بالزبل فنزه اللفظ عن
ذكره لعادة آداب القرآن ، ومثله في المعنى « كانا ياكلان الطعام »¹²⁰
يتجلبان ، ومن كان كذلك فلا يصلح ان يعبد من دون الله

"(Kurt tarafından) yenilmiş ekin yaprağı gibi "âyeti, en güzel kinayelerdendir. Çünkü "el-'asf" kelimesi ekin vs.nin yaprağı veya sapıdır. Onları, kurt yeniğı ekin saplarına benzetmiş, işe yaramayan çer çöp gibi mezbelelik şeyleri kasdetmiştir ki Kur'ân'ın âdâbına uygun olarak asıl kastedilen lafız söylenmemiştir. Mana olarak bir benzeri de şu âyet-i kerimedir: "(Yaşamak hayatını idame ettirebilmek için) yemek yerlerdi. "Yani sürekli olarak- sabah, akşam her gün -yemeğe muhtaçtırlar. Böyle olan biri mâbûd olamaz, ona ibâdet edilemez.¹²¹

Âyetlerin temsil durumunu da belirtir:

117 Bkz. cUmde, vrk. 30 b.

118 Bkz. cUmde, vrk. 41 b.

119 Fil sûresi 5.

120 Maide sûresi 75.

121 cUmde, vrk 16 a.

قوله تعالى : «ونحن أقرب إليه من حبل الوريد» . 122. هذا من باب التشبيه
لاقتداره قهره ، وأن العبد في قبضته وسلطانه بحال من ملك حبل ورد ، أي عرق
حلقومه ولا قرب حسباً ، تعالى الله عن الجهة ، فقرب الله تعالى من عبده
هو الأفضل عليه وألفيض ...

"Biz ona şah damarından daha yakınız" ifadesi bir temsildir.
Allah'ın yakınlığı maddî değil, ona, lütuf ve ihsanı yönündendir. 123

Kıraat

es-Semîn, kıraat farklılıklarına da ağırlık verir. Umumiyetle kıtın kıraatı olduğunu belirtmez, "ve kurie" diyerek meçhul bir ifadeden sonra vermek istediği farklı kıraatı kısaca zikreder:

« ان تعدوا نعمة الله لا تحصوها » 124 قرئ هنا نعمة جصعا والمران

"Niçme" kelimesi müfred olarak okunduğu gibi (Allah'ın) nimetleri manasına çoğulu ile de okunur. 125

Kıraat imamlarının isimlerini vermeyişinin, ihtisar etmek yahut garibu'l Kur'an açısından mühim görmemiş olmasından ileri geldiği söylenebilir.

Yer yer kıraat imamlarının isimlerini zikrettiği de olur. Mescîâ:

« قرأ » ... من قرأ ، أي جمع مجموع من سور ، والسور من آيات ، والآيات من كلمات
والكلمات من حروف ... وفيه لغتان : الهمز وعدمه . والعامية على الهمز وقرأ ابن كثير
غير مهموز ...

القرأ kelimesi قرأ fiilin den alınmıştır. Toplamak bir araya getirmek manasınadır. Hemzeli ve hemzesiz olmak üzere iki türlü istimal olunur. İbn Kesir 'e göre hemzesiz, onun dışındaki (kıraat âlim)lerine göre hemzelidir. 126

Kıraat farklılığı mana değişmesine sebep oluyorsa umumiyetle onu da belirtir. Bazen kıraatla ilgili umumi kaide de zikreder. Aşağıdaki

122 Kâf sûresi 16.

123 ^cUmde, vrk. 332 a.

124 İbrahim sûresi 34.

125 ^cUmde, vrk. 24 a.

126 ^cUmde, vrk. 331.a-b.

misâlde her iki husus bir arada görülebilir :

(خلص) ... وقرئ مخلصا بكسر اللام بمعنى أخلص نفسه وطاعته لله . وقتحتها

127 بمعنى ان الله اخلصه واصطفاه . كقولہ «اني اصطفيتك على الناس»

وكل ما في القرآن من هذا اللفظ إذا لم يكن بعده الدين قرئ بالوجهين على هذين

128 لعنيين نحو : « انه من عمارنا المخلصين » 129 بخلاف «مخلصين له الدين»

فانه لا يلق به الفتح 130

kelimesinde "lâm" harfi kesreli okunursa nefsinı ve taatini Allah'a has kılmak, samimiyetle bağlanmak manasına geldiğini, fethalı okunması halinde ise aıt kılmak, seçmek, tercih etmek manasına geldiğini kaydeder. Arkasından "ahlasa" kelimesinden sonra "dîn" sözü gelmediği yerlerde yukarıda işaret edilen iki manaya geleceğine dair kaldeyi hatırlatır.

Yabancı Kelime Konusundaki Görüşü

Arap dili ve tefsir âlimlerinden pek çoğu Kur'an-ı Kerim'de yabancı kökenli kelime bulunmadığı görüşündedirler. Yine büyük bir kısmı, İslâmdan önce Arapçaya girmiş. Araplar arasında kullanılan yabancı asıllı kelimelerden bir kısmının Kur'an-ı Kerim'de yer aldığı görüşündedirler.

es-Semîn Kur'an-ı Kerim'de yabancı kökenli olduğu söylenen kelimelerin bir kısmına CUmde'de yer vermez, bir kısmını açıklar fakat yabancı asıllı olup olmadıklarına değinmez. Bazıları hakkında değişik görüşleri verir, bu arada kendi görüşünü de belirtir. Meselâ:

"الفردوس" kelimesi gibi.

... الفردوس . فهل هو عربي أم فارسي معرب . فيه قولان : قيل هو مكان مخصوص

في الجنة . يقال انه أعلاها . ووزنه « فعملل » نحو : قرطعب (ة) . الحقيقة أنه لا وزن

له لعجمته . وقال الفراء : الفردوس هو البستان الذي فيه الكرم بلغة العرب . فظاهر هذا

انه عربي الاصل لا معرب .

Bu kelime Arapça mıdır yoksa Farsça'dan Arapça'ya mı girmiştir? Bu hususta iki görüş vardır. Kimilerine göre "firdevs" cennette belli bir yerin adıdır. En üst derecesidir de denilmiştir. " فعملل " gibi " قرطعب "

127 Araf süresi 144.

128 Kamer süresi 32

129 Yusuf Suresi 24

130 CUmde, vrk. 122 a-122 b.

veznindedir. Hakikatte yabancı kökenli olması nedeniyle vezni yoktur. el-Ferrâ'ya göre Arapçadır ve içinde üzüm bağı bulunan bostan manasınadır. Buna göre sonradan Arapçalaşmış değil öz be öz Arapça bir kelimedir 131

Kimi yerde ise kelimenin doğrudan yabancı kökenli olduğunu, Arapların onu arapçalaştırdıklarını söyler. Bu arada Râğıb el-İsfehânî'yi tenkidten de geri kalmaz

قوله تعالى : « كمشكاة » 132 ادخلها الرغب في هذه المادة (ش ك و) بناء منه على زيادة ميمها ، والظاهر انها اسم اعجمي عربته العرب ، يقال : انه بالهندية .

er-Râğıb "مشكاة" kelimesinin başındaki "mim" harfini ek kabul ederek "ش ك و" maddesine sokmuştur. Onun yabancı asıllı bir isim olduğu ve Arapların onu Arapçalaştırdıkları açıktır ki Hintçe olduğu söylenir 133 Fakat kendisi de bu kelimeyi "şekâ" maddesine almıştır.

Bu ve buna benzeyen ifadelerinden onun, Kur'ân'da yabancı asıllı kelimelerin bulunduğu benimseyenlerin safında yer aldığı anlaşılmaktadır.

Nüzül Sebebini Vermesi

Bazen âyetlerin nüzül sebeplerini zikrettiği de görülür.

قوله تعالى : « ان الله لا يستحي ان يضرب مثلا ما بعوضة ... الآية » 134
المثل هو القول الساخر على وفق الحال التي ضرب لها ولا يد منه غرابة لما أنزل الله
« ان يخلقوا زبابا » 135 قالت اليهود : ان اله اجل ان يتكلم بهذا فنزلت .

"Allah bir sivri sineği misal vermekten çekinmez". Âyetteki mesel, misâl getirildiği şeyi izah babından duruma uygun olarak söylenilen ve garib bir yanı bulunan sözdür. Allah Teâla *لن يخلقوا ذبابا* âyetini inzal buyurduğunda, Yahûdiler, Allah, böyle şeyleri söylemekten münezzehtir dediler. Bunun üzerine *ان الله لا يستحي ان يضرب مثلا* âyeti

131 Bkz. ^cUmde, vrk. 310 a.

132 Nur sûresi 35.

133 ^cUmde vrk. 206 a.

134 Bakara sûresi 26.

135 Hac sûresi 73.

indi. 136

Akaid ve Kelâm Konularına Teması

Zaman zaman itikadî mezheplerin görüşlerine kısaca temas ettiği ve bazen tenkid yaptığı görülür:

«لا تدركه الابصار وهو يدرك الابصار»¹³⁷ حمله اكثر المتكلمين على الجارحة،
والاولي ان يجعل من رؤية القلب ويدل عليه ما قال امير المؤمنين : التوحيد
الا تتوهمه فكل ما أدركته فهو غيره .

Mütekellimlerin çoğu âyet-i kerimedeki الأَبْصَار kelimesini göz organına yorumlamışlardır. Kalbin görmesi şeklinde anlaşılması daha yerinde olacaktır. Zira Emirü'l Mu'minin'in şu sözü böyle anlamayı teyid etmektedir. Tevhid; senin onu tasavvur edemediğindir. İdrak edebildiğin her ne varsa , o tevhid değildir. O, ondan başkasıdır¹³⁸.

Keza¹³⁹ "ayetinin izahında

«جره يومئذ ناظرة الى ربه ناظرة»
قيل: إلى هنا هي النعمة ، وناظرة بمعنى منتظرة وهذا تأوله المعتزلة على ذلك لينفوا ما
ثبت قطعاً من الرؤية .

"İla"nın burada nimet "nâzıratûn"unde muntazıratun yani bekleyici manasınadır. Bu, ruyetten kesin şekilde sabit olanı nefyetmek için mütezilenin tevli olduğu söylenmiştir.¹⁴⁰

Fıkhi Konulara Yer Vermesi

Yerinde işaret edildiği ve kendisinin de bizzat belirttiği gibi¹⁴¹ es-Semin Şafi'i mezhebindedir. Ara sıra sadece kendi mezhebinin görüşlerini verirse de mezhepler arasında dil probleminin neden olduğu ihtilaflarda kendi mezhebinin haklı göstermeye çalışmaz. Meselâ "القرز" kelimesinin izahında Şafi'i ve Hanefilerin görüşleri arasında tercih yapmadan verir.¹⁴²

¹³⁶ CUmde vrk. 395 a.

¹³⁷ Enâm süresi 102-103.

¹³⁸ CUmde, vrk.39 b.-40 a.

¹³⁹ Kıyâme süresi 22.

¹⁴⁰ CUmde, vrk. 18 b., el-Mufredât'la aynı açıklama mevcuttur. Fakat Mu'tezile'nin sözü ve onun tevli olduğuna dair kayıt yoktur. Bkz. adigeçen eser, s.22.

¹⁴¹ Bkz. CUmde, vrk 331 b.

¹⁴² Bkz. CUmde, vrk .331 b.-332 a.

Diğer taraftan¹⁴³ " أو لمستم النساء " âyetinin izahında kendi mezhebinin hilafına Hanefîlerin anladığı şekilde mana verir.

قوله تعالى : «أولستم النساء» 144 كناية عن جماعةهن. وقرئ «لاستم»

لقيل بمعنى واحد ، وقيل المفاعلة محققة ، لأن من لمسك فقد لمستك

Dokunmak kelimesi cima etmekten kinayedir. Lâm harfinin med-i ile de okunur. Her ikisinin aynı manaya gelmesinin söylendiği gibi, (ikincisinin) müşareket ifade ettiği de söylenir¹⁴⁵

143 Nisa sûresi 43

144 Aynı sûre aynı âyet.

145 ^cUmde vrk.388 a.

KAYNAKLARI

Müellifimiz, kaynakları hakkında bir açıklamada bulunmaz. Kimlerden istifade ettiğini, kendilerinden istifade ettiklerini niçin tercih ettiğini, istifade etmediklerinden ise neden olmadığını belirtmez. Faydalandığı kaynaklarını, biz onun isim vererek yaptığı nakillerinden veya ^CUmde'nin diğer garibu'l-Kur'an tefsir ve kâmuslarla karşılaştırılmasından tesbit edebiliyoruz. Yoksa kendisi biraz önce de ifade edildiği gibi şu şu kaynakları şu sebeple tercih ettim şunlardan da yine şu şu nedenlerle, istifade etme yoluna gitmedim dememiştir.

^CUmdetu'l-Huffâz incelendiği zaman ilk bakışta büyük bir kaynak zenginliği ile karşılaşılır. Sahabe ve tabiinden nakillerde bulunduğu, bilhassa hicri ikinci, üçüncü ve dördüncü asırlarda yetişen pek çok filolog ve müfessirden istifade ettiği, tenkid ve tercihlerde bulunduğu görülür.

Bu genel mahiyetteki kısa açıklamalardan sonra es-Semin'in ^CUmdetu'l Huffâz'ındaki kaynakları, özelliklerine göre şöyle sıralanabilir.:

a-Sahabeler: Başta İbn Abbas olmak üzere Hz.Ömer, Hz.Ali, Hz. Ebû Bekr, İbn Mesud, Hz. Aişe, Abdullâh İbn Ömer gibi.

b-Tabiiler: Hasanu'l Basri, Katâde, İkrime, Mucâhid, ez-Zuhri vb.

c) Dilciler, garibu'l-Kur'an, Meâni'l Kur'an ve tefsir müellifleri: ^CUmdetu'l-Huffâz'da isimlerine fazlaca rastlananlardan bazıları şunlardır:

Ebû Amr(154/771), Halil b.Ahmed(175/791), Sibeveyh(180/796), el-Kisâ(189/805), el-Esma^Ci(216/831), Ebû ^CUbeyde (210/824), el-Ferrâ(207/822), Ebû Zeyd(215?/830), Kutrub(206/821), Ebû Ubeyd (222/837) İbn Kuteybe(276/889),es-Sa^Cleb(291/903) İbnu'l Yezidi (310/922), ez-Zeccâc (311/923), İbnu'l-Enbârî (513/1119), İbn Arafa (323/935), İbnu'l-Arabî (231/845), el-Ezherî (282/895-370/980), el Heravi(401/1010), ez-Zemahşerî (467/1074-538/1143), el-

Mubarrad(285/898), el- Fârisî(337/987), er-Râgıb el-İsfehânî(502/1108) ve daha başkaları. Hepsinin ismini vermek dahi fazla yer tutacağından burada zikretmeye gerek yoktur.

Müellifimiz, istifade ettiği kimselerin eserlerini görerak itibaslarını doğrudan onlardan mı yapmıştır, yoksa onların görüşlerine yer veren ikinci bir kaynaktan mı almıştır? Bu durumu kesin olarak bilemiyoruz. Ancak şunu söyleyebiliriz: Bunların hepsini olmasa bile, bir kısmını ikinci halta üçüncü bir kaynaktan alarak onları zikretmeden doğrudan asıl kaynakları almış gibi göstermiş olması kuvvetle muhtemeldir. Zirâ es-Semin'in nakilde bulunduğu kimseler arasında eserleri günümüze gelememiş olan müellifler vardır ki, bunların onun zamanında da bulunmaması daha muhtemeldir.

Diğer taraftan C'Umdetu'l-Huffhâz'in kaynaklarını tesbit etmek için yapılan incelemede yukarıda belirtilen nedenlerle es-Semin'in daha çok belli kaynaklara dayandığı, bazılarına ise hiç yer vermediği görüldü.

es-Semin'in konumuzu teşkil eden eserindeki tefsir, garibu'l-Kur'an ve dil kaynaklarını asıl ve ikinci derecede kaynakları şeklinde iki kısma ayırabiliriz. Çok istifade ettiği, sık sık isimlerini zikrettiklerini asıl, diğerlerini ise ikinci derecede kaynakları olarak vasıflandırmamız mümkündür. Asıl kaynakları:

1-Tefsir Kaynakları: C'Umde'nin tetkikinden müellifimizin tefsirlerden pek fazla istifade yoluna gitmediği anlaşılmaktadır. Bununla beraber müfessirlerden en çok İbn Cerir el-Taberî (310/922) ve ez-Zemahşerî'nin adına raslanmaktadır.

2-Garibu'l-Kur'an'lar : Garibu'l-Kur'an müelliflerinden ikisine çok itimat ettiği, gayet fazla miktarda nakilde bulunduğu görülür. Bunlardan biri er-Râgıb el-İsfehânî diğeri ise Garibeyn sahibi Ahmed b.Muhammed el-Herâvî (öl.401/1010)dir. Hemen belirtelim ki, er-Râgıb'dan yaptığı nakilleri el-Heravî'den yaptıklarından çok çok fazladır. Bunları Ebû C'Ubejde ve el-Ferrâ'iler.

3-Kâmuslar: Kâmus ve Mu'eam sahiplerinden birinci derecede kaynağı el-Ezherî'dir. En çok O'nun "Tehzibu'l-Luga"sından istifade

etmiştir. Diğer kaynağı da Halil b.Ahmed'dir. Fakat Halil'den yapmış olduğu nakilleri el-Ezherî'den yaptıklarına göre çok çüzi sayıdadır.

Burada bir noktaya işaret etmekte fayda mülahaza etmekteyiz. Yukarıda belirtildiği gibi el-Ezherî ve el-Herâvî müellifimizin en önemli kaynaklarından. Onlar kadar olmasa bile yine önemli kaynaklarından biri de İbn Arafa'dır. Bunlar üçlü bir grup oluşturmaktadırlar. İbn Arafa el-Ezherî'nin hocası, el-Ezherî de el-Herâvî'nin hocasıdır. Bu üçlü grup es-Semin'in kaynaklarının en önemli kısmını oluşturmaktadırlar.

İkinci derecedeki kaynakları olarak vasıflandırdıklarımıza gelince, bunların hepsini tahkik etme imkânımız olmadı, zira bir çoğunun kitapları zamanımıza ulaşmamıştır. Ulaşabilenlerden bir kısmını da bulamama güçlüğü ile karşılaşıldı. Öyle zannediyoruz ki-yerinde işaret edildiği gibi- es-Semin de pek çoğunu bizzat görerek almış değildir. Diğer kaynaklardan almış onların isimlerini vermemiştir. Zira aynı cins malumat bir çok kaynağa mevcuttur. Meselâ: müellifimizin en önemli kaynaklarından olan Tehzibu'l-Luga, el-Herâvî 'nin garibu'l-Kur'ân'ı gibi.

Bu arada belirtilmesi gereken önemli bir husus vardır. Şöyleki: es-Semin'in bazı kâmuşlardan hemen hiç istifade etmediği anlaşılmaktadır. Meselâ: el-Cevherî(396-1005)'nin es-Sıhah'ı İbn Durayd(223-837-321/933)'in Cemheratu'l-Luga'sı, İbn Side (459/1066)'nin el-Muhkem ve el-Muhassas'ı, Ahmed b.Faris (395/1004)'in Makâyisu'l-Lugası ve İbn Manzûr(630/711)'un Lisanu'l-Arab'ı gibi.

Yukarıda isimleri geçen kaynaklardan es-Semin'in niçin faydalanmadığı dikkati çekmektedir. Bunlardan İbn Manzur, müellifimize zaman itibarıyla yakın olduğu için ondan istifade yoluna gitmemesi normal karşılanabilir. Fakat bilhassa Cevherî'den almamış olmasını anıyamadığımızı belirtmek istertz. İbn Durayd'dan istifade etmemesi es-Semin'in el-Ezherî'ye olan itimadından ileri gelmiş olabilir. Çünkü adı geçen müellif Tehzibu'l-Luga'nın mukaddimesinde İbn Durayd'a itimadını sarsıcı ifadelerle yer vermiştir.¹⁴⁶ Ayrıca İbn Side ve Ahmed b.Fâris'in eserlerinden istifade etmemiş olması hususunda

¹⁴⁶ Bkz. adıgeçen eser, Mısır, 1964, I, 31 vd.

da bir şey söyleyemiyoruz.

Bu arada müellifimizin kaynak göstermediği halde sözü edilen eserlerden istifade edip, etmediği hususunda bir fikir edinebilmek için muayyen sayıda kelimeler karşılaştırıldı, normal sayılabilecek benzerliklerin dışında iktibas yapıldığını kesin olarak ortaya koyacak nitelikte benzerlik görülmedi.

es-Semin de pek çok müellifin yaptığı gibi sahabe ve tabiinden yaptığı nakillerini senedsiz olarak verir, sadece sahabi yahut tabinin meşhur kısa ismini zikreder, nereden aldığını da söylemez. Diğer nakillerinde ise istifade ettiği eserlerin adlarını değil, müelliflerinin kısa meşhur isimlerini verir. "Kâle'l- Ezheriyyu", "Kâlehu'r-Râgibi" gibi ifadeler kullanır. Bir çok yerde ise kimin görüşü olduğunu bildirmeyen "kile" diyerek meçhul şekilde nakillerde bulunur.

Gerek dilciler, gerekse tefsir ve garibu'l-Kur'an müelliflerinden aldıklarını da bir hayli kısa tutmuştur. Konu ile ilgili malumatın hepsini değil, kendisinin lüzumlu gördüklerini almış, sözü uzatma cihetine gitmemiştir.

Müelliflerin, kaynağını bilmedikleri, bildikleri halde her hangi bir nedenle söylemek istemedikleri veya zayıf buldukları bilgilerde kaynak göstermeme âdetlerine es-Semin de uymuştur. O'nun kaynak göstermeden yaptığı nakilleri önemli bir yekûn tutmaktadır. Tarafımızdan yapılan kısmî mukayeselerde, bunlardan bir kısmının es-Semin'in en önemli kaynakları olan el-İsfehâni'nin Mufredât'ı, el-Ezheri'nin Tehzibu'l-Luga'sı, el-Herâvi'nin Garibu'l-Kur'an'ında bulunduğu, bunlardan bazılarını onların da kimseye nisbet etmeden kitaplarına aldıkları görülmüştür.

Müellifimizin kaynaklardan yaptığı nakillerini, sıhhatli yapıp yapmadığı konusunda bir fikir sahibi olabilmek için tarafımızdan bazı karşılaştırmalar yapıldı. Meselâ el-Ezheri'nin Tehzibu'l-Luga'sı, el-Herâvi'nin Garibu'l-Kur'an'ı, er-Râgib'in el-Mufredât'ı ile yapılan karşılaştırmalarda bazı kısaltmalar, ufak çapta değişiklikler, eksik veya fazlalıklar olmakla beraber yine de umûmiyet itibarıyla nakillerinin sıhhatli olduğu görüldü. Bu arada tesbit edilen bazı önemsiz farklılıkların müstensih veya müstenstihler tarafından

yapılmış olabileceği düşünülebilir.

Yukarıda ifade edildiği üzere müellifimiz er-Râgıb'ın adı geçen eserinden gâyet fazla istifade etmiştir. ^CUmdetu'l-Huffaz'ın el-Mufredât ile karşılaştırılmasından, ondan kaynak göstererek iktibaslarından başka pek çok yerde kaynak göstermeden üslub ve değişikliği yapmadan aynen, bazen üslubu değiştirerek bazen de kısaltarak nakiller yaptığı anlaşılmaktadır.

Müellifimizin el-Mufredât'tan aldığı halde kaynak göstermediğine kısa bir misal verelim

عجز

قال الراغب : عجز الانسان مؤخره وبه شبه مؤخر غيره . قال : « كانهم اعجاز نخل منقعر » والعجز اصله التأخر عن الشئ وحصوله عند عجز الامر . اي مؤخره كما ذكر في الدبر ، وصار في التعارف اسما للقصور عن فعل الشئ . وهو ضد القدرة .¹⁴⁷

قال السمين : الاعجاز جمع عجز وهو في الاصل مؤخر الانسان ثم شبه مؤخر غيره به ... فتحقيقه العجز التأخر عن الشئ ، وحصوله عند عجز الامر كما ذكر في الدبر ، ثم عبر به في العرف العام عن القصور عن فعل الشئ . وهو ضد القدرة .¹⁴⁸

^CUmdetu'l-Huffâz'ın diğer özellikleri ve Garibu'l-Kur'ân'lar arasındaki yeri

^CUmdetu'l-Huffâz'ın bütün özelliklerini misallerle birer birer belirtmek çok saydahlı olurdu. Ancak yayınlanma vs. gibi problemlerin olması sınırlamızı daraltmaktadır. Bu sebeple de söz konusu eserin diğer hususiyetlerini ana hatlarıyla ve misal vermeden belirtmekte iktifa etmek zorundayız.

^CUmdetu'l-Huffâz, sahasında (el-Mufredât da dahil) bilinen eserlerin en mufassalı, en hacimlisidir. Hem muhteva hem de madde sayısı itibarıyla es-Semin'in eserinden daha geniş bir garibu'l-Kur'ân yazıldığını bilmiyoruz. Kaynak gösterme ve kaynaklarının kritiğini yapma açısından ^CUmdetu'l-Huffâz'ın bir benzerine daha rastlamak mümkün değil.

¹⁴⁷ Bkz. el-Mufredât, s.322.

¹⁴⁸ Bkz. ^CUmde, vrk. 226.

Müellifimizin en belirgin özelliklerinden biri, istifade ettiği kaynakları hakkında son derece realist oluşudur. Kaynakları arasında hiç ayırım yapmadan tenkid eder, kendi doğru gördüklerini açıkca ortaya kor. Bu konuda otorite tanınmaz. Ebû CÜbeyde, el-Ferra, Katâde, ez-Zemahşeri'yi özellikle de en çok faydalandığı er-Râgıb el-İsfehâni, el-Ezheri, el-Heravi ve İbn Arafa'yı sık sık tenkid ettiğini söylememiz, O'nun tenkidçiliği hususunda bize bir fikir verebilir. Tenkidleri bütün konuları kapsamakla beraber, gramer konularının daha fazla olduğu söylenebilir. Tenkidlerinin çokluğu, CÜmde'yi okuyanlarda müellifin eserini tenkid için yazdığı, bilhassa er-Râgıb ile ilgili olanlarından dolayı da onu kuskandığı, ona gölge düşürmek için tenkid ettiği hissini verebilir. Ancak tenkidlerinin umumî olduğu, bir kişiye yönelik olmadığı, en çok er-Râgıb'dan faydalandığı için yine en çok onu tenkid ettiği söylenebilir. Fakat bunlardan bir kısmını yapmasa bir eksiklik meydana gelmezdi. Bu hususu da kaydetmemiz gerekir.

Tenkidler iyi niyetle ve ölçülü yapıldığı takdirde ilmin gelişmesine büyük fayda sağlayacağında şüphe yoktur.

Tenkidçi yazarların bulunması, müellifleri dikkatli olmaya zorlayacağı gibi okuyucuya da faydalı olur, ona ışık tutar, uskunun genişlemesine yardımcı olur, bir takım tereddütlerini giderir, okuduğu esere güvenini artırır. Bu ve benzeri faydaları mülahazasıyla biz, es-Semîn'in tenkidlerini genelde faydalı buluyoruz. Fakat bu arada tenkidlerinin sayı itibarıyla çok olduğunu ve bir kısmına gerek olmadığını tekrar söyleyebiliriz. Kimi yerde sırf tenkid etmiş olmak için tenkid ettiği intibahı uyandırmaktadır. Fakat tenkidleri genel hatları ile ele alırsa bunu, mizacının gereği olarak yaptığına yorumlamanın daha muvafık olacağı kamsındayız.

Metod bakımından er-Râgıb'ın el-Mufredât'ındaki metodunu hemen hemen aynen almıştır. Alfabetik sistem bakımından onda görülen kusurlardan bir çoğu CÜmdetu'l-Huffâz'da görülmez.

el-Mufredât'ta bulunmayan şeyleri ahnak, kelimelerin lügat manalarına daha fazla önem vermek, misalleri çoğaltmak, âyet, şîir, hadis, Arap sözlerinden daha çok delil getirmek, sentaks konularına

fazla yer ayırmak, âyetlerini belâgat hususiyetlerini gösterme yönlerinden el-Mufredât ve diğer garibu'l-Kur'an'lardan daha zengindir.

Müellifimiz, eserinin el-Mufredât ile fazla benzerlik arzettiğinin farkında olmalıdır ki lafızların izahında mümkün mertebe değişik âyetleri almış, en azından farklı âyetlerden başlamış, misallerin de ayrı olmasına gayret etmiştir. Fakat yine de benzerlik yönleri çoktur.

Yukarıda ifade edilen hususlara rağmen C'Umdetu'l-Huffâz'ın önemli gördüğümüz yönlerinden biri e-Mufredât'ı tamamlayıcı bir özellik arzemesidir. Zira el-Mufredât yeterli görülmediği veya daha değişik hususiyetler arandığı, ya da tereddüde düşüldüğü durumlarda müracaat edilebilecek bir kaynak olduğu kanaatindeyiz. Çünkü el-Mufredât'da bulunmayan izahlar, hadis, şiir, Arap sözleri, C'Umde'de mevcuttur.

C'Umdetu'l-Huffâz'da kusur sayılabilecek bir iki noktaya işaret etmek istiyoruz. Şöyleki:

Bazen gereksiz bilgilere yer vermekle sözü uzattığı görülür. Aynı tür bilgilere er-Râgıb'ın el-Mufredât'ında da rastlanmaktadır. Meselâ münferit bir harf olarak "Henze"yi açıklarken "elif" in "med" ve "lin" harfi olduğundan, henzenin yazılışı kuralından, fiili müzarilerin mütekellim sigalarındaki hemzeden ta^cdiye hemzesinden söz etmesi¹⁴⁹ bazen ilâl kaldelerine yer vermesi gibi¹⁵⁰

Diğer taraftan ilmi eserlerde bulunmamasına kani olduğumuz bazı ifadelerin çok az da olsa "C'Umde"de yer aldığını görmekteyiz. Meselâ Emevilerin maruf Irak valisi Haccâc b. Yusuf (41/661-96/714)'a "habis" demesi^{151, 152} « واسع غير مسمع » âyetinin izahında Yahûdilere lânet okuması gibi¹⁵³

149 Bkz. C'Umde, vrk 2 b, 3 a; krş. el-Mufredât, s. 34-35

150 Bkz. Aynı eser, vrk. 17 a.

151 Bkz. Aynı eser, vrk. 337 a.

152 Nisa sûresi 46.

153 C'Umde, vrk. 187 a.

Bununla beraber vurgulamamız gereken bir nokta da şudur: es-Semîn pek çok nakilde bulunmuş, ıktibaslar yapmıştır. Fakat kanaatimizce o, kuru bir nakilci değildir. Yerinde de işaret edildiği gibi sık sık gerekçeleriyle beraber tenkidlerde bulunmuş, kendi görüş ve tercihlerini açıkca belirtmiştir.

°Umdetu'l-Huffâz'ın Nüshaları

Kaynaklarda mevcut bilgilerden °Umdetu'l-Huffâz'ın muhtelif kütüphanelerde altı kadar nüshasının bulunduğunu öğrenmekleeyiz. Bunlar: Selim Ağa 142, Cârullah Efendi 232, Servili 24/5, Kahire I, 155, Râgib Efendi 199,200 ¹⁵⁴ve Amasya Bayezit Umümi Kütüphanesi 19 numarada kayıtlı bulunmaktadır.

°Umdetu'l Huffâz'ın müellif nüshasının Suudi Arabistan'da bulunduğuna dair aldığımız bir habere binaen söz konusu yazmanın bir nüshasını almaya çalıştık, fakat ne yazık ki bu güne kadar olumlu bir sonuç elde edemedik.

Biz çalışmamızı Amasya Bayezit Umümi Kütüphanesi 19 numarada kayıtlı nüsha üzerinde yaptık. Ketebesinde mevcut bilgilerden adı geçen nüshanın Hicri 1177 yılı Cumaziyel Evvel ayının ortalarında el-Hâc Ahmed b.el-Hâc Ali tarafından istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Gayet güzel, okunaklı bir nesih hattı ile yazılmış olan nüsha 476 varaktır. Varak I b.de Hamdele ve Salveleden sonra müellifin eserini kaleme alış sebebini, tertibini, metodunu özet olarak açıkladığı önsözü ile başlamakta, vrk.476 b.de keleme ile sona ermektedir. Yazı okunaklı, hattında herhangi bir eksiklik ve bozulma mevcut değildir. Kenarlarda tashih edildiğini gösteren kayıt vs. yoktur.

Müellif nüshasını elde etme ümidi, Amasya nüshasının tam ve okunaklı olması nedeniyle diğer nüshalarının incelenmesine ihtiyaç duyulmamıştır.

154 Bkz. Brockelmann, Geschichte der Arabischen. II,III: Supl.II, 138; krş. Bilmen, Ö.Nasuhi, Büyük Tefsir Tarihi, II, 564.

SONUÇ

Müteaddit yerlerde ifade edildiği üzere ^cUmdetu'l-Huffâz garibu'l-Kûr'ân sahasında yazılan eserlerin bilindiği kadarıyla en genişi en mufassalıdır. Bu özelliği ile de bir garibu'l-Kur'ân olmaktan çok Kurân'ı-Kerim'in kelimelerinin tefsiri hüviyetindedir. Zira açıklanan lafızların eğer hepsi garib kabul edilecek olsa, Kur'ân'ın büyük ekseriyeti garib olmuş olur, ki bu doğru değildir. Gerçi aynı tenkid başta er-Ragıb'ın el-Müfredât'ı olmak üzere daha başkalarına da yöneltilebilir. Bu nedenle de onlara söz konusu kimlikleri ile garibu'l-Kur'ân değil, Müfredât tefsiri veya lügavi tefsir, hatta Kur'ân-ı Kerim sözlüğü denilnesi kanaatımızca daha muvafık olacaktır.

Takdir edileceği gibi bu kadar hacimli bir eserin bütün yönleri ile incelenmesi, özelliklerinin tek tek misallerle gösterilmesi, geniş yer tutacaktır. Bu mevzu, iyi bir tez konusu olabilirdi. Çalışmamız aslında geniş kapsamlı ele alınmış olmasına rağmen, yayınlamada karşılaşılan zorluk nedeniyle kısa tutulmak zorunda kalındı. Konunun, daha geniş olarak ortaya konmaya müsait ve bunun lüzumlu olduğunu kabul etmekle beraber, çok sınırlı ölçüler içerisinde olsa da, böyle bir tanıtmanın faydadan hâli olmadığı, en azından daha geniş tetkiklere zemin hazırlayabileceği kanaatindeyiz.

Ayrıca ^cUmdetu'l-Huffâz'ın bu güne kadar basılmamış olmasını ilmi çevreler için bir kayıp telakki etmekteyiz.

BİBLİYOGRAFYA

el-Aclünî, İsmail b.Muhammed, Keşfu'ul Hafâ, Mektebetu't-Turâsî'l-İslâmî ve Dâru't-Turas, Halep/Kahire, Tarihsiz.

el-Âşûr, Sâcid Abdulfettah, el-Muctemau'l-Mısri fî Asri's-Selâtin ve'l-Memâlik, Kahire, 1962.

Bilmen, Ömer Nasuhi, Büyük Tefsir Tarihi, İst.,1974.

Bosworth,C.E.,İslâm Devletleri Tarihi, Türkçesi E.Merçil ve M.İpşirli, İst.,1980.

Brockelmann, Karl, Geschte der Arabishen , s. Leiden 1937.

Tarihu's-Şuûbi'l-İslâmiyye, Arapçası, Nebih Emin Faris ve Munir Ba'lebekki, Beyrût,1969.

el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b.İsmail, Sahihî'l-Buhârî, (İslâm kitabevi basımı) İst., Tarihsiz.

Corcu Zeydân, Tarihu Âdâbî'l-Lugatî'l-Arabiyye, Şevki Dayf Neşri, Dâru'l-Hilâl, Yer ve Tarihsiz.

ed-Dâvûdi, Şemsuddîn Muhammed b.Ali,Tabakâtu'l-Mufessirin, Beyrût, Tarihsiz.

İbnu'l-Cezerî,Şemsuddîn Ebû'l Hayr Muhammed b.Muhammed , Gâyettu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ, Mısır,1932.

İbnu'l-Hacer, Şihâbuddîn Ahmed el Askalâni, ed-Duraru'l-Kâmine, Dâru'l-Kutubi'l-Hıdıviyye, Mısır, Tarihsiz.

İbnu'l-İmâd, Şezerâtu'z-Zehab, Beyrût,1979.

İbn Şâkir el-Kutubi, Fahrüddîn Muhammed, b.Ahmed, Fevâtu'l Vefeyât, Kahire,1951.

İbn Tağriberdi, Cemâluddîn Ebi'l-Mehâsin Yusuf, en-Nucûmu'z-Zâhire, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Tarihsiz.

İsmail Paşa, Hediyetu'l-Ârifin, İst.,1951.

el-Kalkaşandi, Ebu'l-Abbas Ahmed b.Ali, Subhu'l-A'şâ,

Matbaatu'l-Emîriyye, Tarihsiz.

Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, İst., 1972.

Kehhâle, Umar Rîdâ, Mu'cemu'l-Muellifin, Dımaşk, 1957.

el-Makkari, Ahmed b.Muhammed, Nefhu't-Tib, Dâru'l-Kutub'l-Arabiyye, Beyrût, Tarihsiz.

Muhammed Zağlûl Sellâm, el-Edebu fi'l-Asr'l-Memlûkî, Mısır, 1971.

Muslim, el-İmâm Ebu'l Huseyn Muslim b. el-Haccâc, Sahihu Muslim, İst.,1955.

en-Nesâî, el-Hâfız Ebû Abdirrahmân b.Şuayb, Sünenu'n-Nesâî, Mısır, 1964.

er-Râgib el-İsfehâni, Ebu'l-Kâsım, el-Mufredât,Dâru'l-Ma'rife, Beyrût,Tarihsiz.

es-Semîn, Ebu'l-Abbâs Ahmed b.İbrahim el-Halebî ,Umdetu'l-Huffâz (mahtut), Amasya Bayezit Umûmi Kütüphanesi, No:19.

es-Subkî, Tacuddîn Ebû Nasr Abdulvahhab b.Ali, Tabakâtu's Şâfi'iyye, Mısır, 1964.

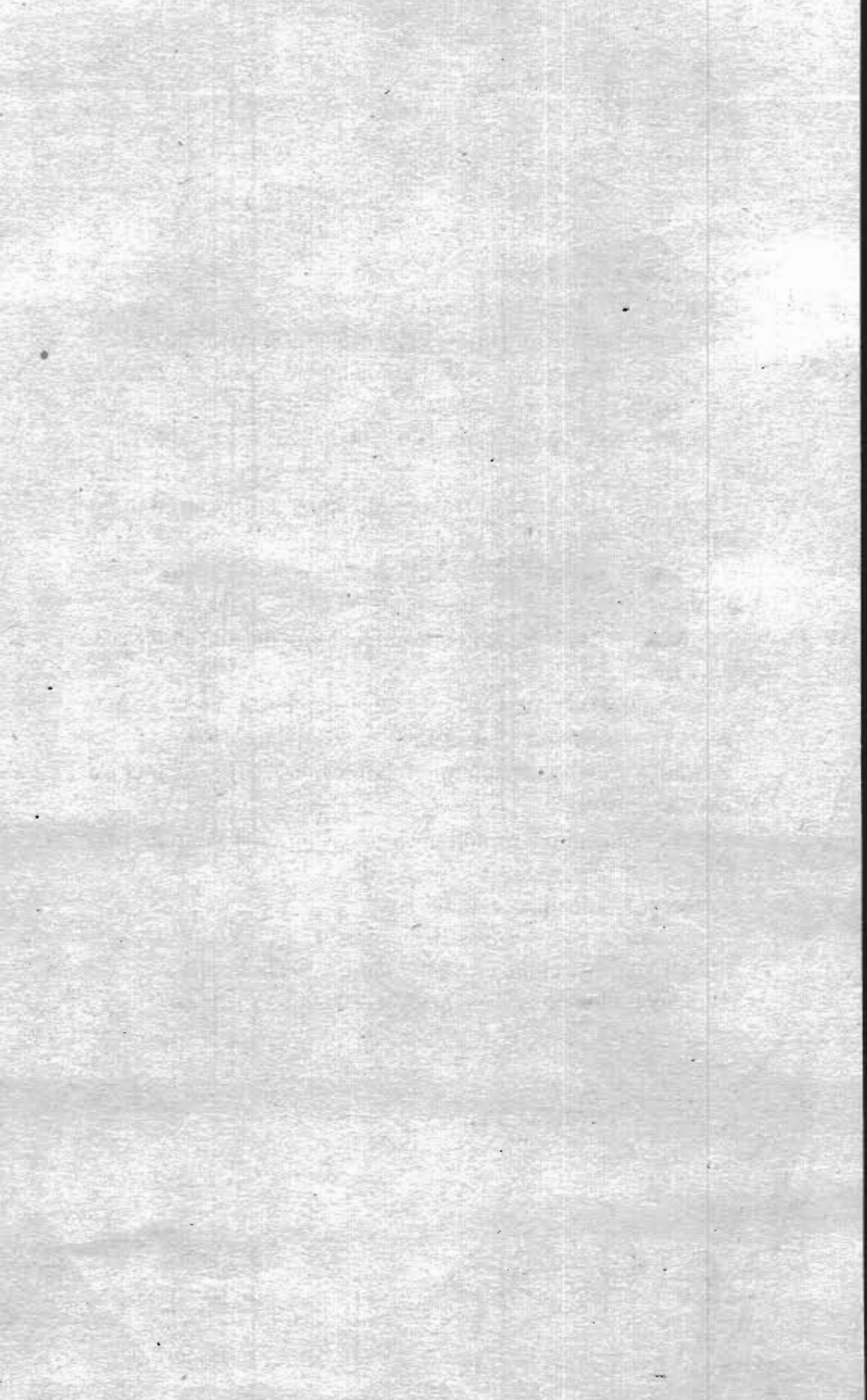
es-Suyûtî Celâluddîn Abdurrahman, Buğyetu'l-Vuât, Daru'l-Marife, Beyrût, Tarihsiz.

- Husnu'l-Muhâdara, Kahire, 1967.

- el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân, Beyrut,1979.

ez-Zirikli, Hayruddin, el-A'lâm, Üçüncü basım, tarihsiz.

Zuheyr b.Ebî Sulmâ, Divânu Zuheyr, Beyrut, 1968.

KUR'ANI KERİM'E GÖRE İNSANIN DEĞERİ VE ÜSTÜNLÜĞÜ

Prof. Dr. H. Avni ÇELİK

11. Sayıdan devam

VI- Allah ve Resûlüne Sadakat:

Allah (c.c) Kur'an-ı Kerimde:

يا أيها الذين آمنوا لا تخونوا الله والرسول وتخونوا أماناتكم وأنتم تعلمون * واعلموا أنما أموالكم وأولادكم فتنة وإن الله عنده أجر عظيم * يا أيها الذين آمنوا إن تتقوا الله يجعل لكم فرقاناً ويكفر عنكم سيئاتكم ويغفر لكم..
*"Ey inananlar! Allah'a ve Peygambere karşı hâinlik etmeyin, size güvenilen şeylere bile bile hiyanet etmiş olursunuz. Mallarınızın, ahlakta bir sınama olduğunu ve büyük ecrin Allah'tan sakırsanız O size iyiyi kötünden ayırdedecek bir anlayış verir, kötülüklerintzi örter, sizi bağışlar, Allah büyük, bol nimet sahibidir."*⁸⁹ buyurmuştur.

Bu üç âyetin manasını iyice incelediğimizde; fertleri, kendi kendini murakabe ve işlediği işleri dikkatli bir şekilde kontrol eden kimselerden oluşan bir toplumun hedeflendiği, imanla amelin birleştiği bir program oluşturduğu görülecektir. Mezkûr âyetlerin ilkinde başlarken Allah (c.c) müminlere, "Ey inananlar!" diye sesleniyor. Bu nidâda, Allahla inanan kulları arasındaki iman bağlarına, dolayısıyla bazı mükellefiyetlerin varlığına ve kendilerini manen buna alıştırmalarının gerekli olduğuna işaret edilmektedir. Binâenaleyh her mümin, kendine tevdi edilen emaneti iyi korumalı ve, "Ey inananlar ! Allah'a ve peygamberine karşı hâinlik etmeyin, size güvenilen şeylere bile bile hiyanet etmiş olursunuz."⁹⁰ meâlindeki âyetin ruhuna uygun hareket etmelidirler.

Bu âyeti kerime, pek çok tavsiyeyi ihtivâ etmektedir. Allah ve Resûlüne karşı yapılması gereken vazifeler, müslümanların birbirlerine karşı görevleri, bu muhtevâda yer alan emanetlerdir. Ayrıca din, ilim, hakikat, iyi niyet, yargı, adâlet, karı-koca arasındaki hukuk, çocukları terbiye, mal ve benzeri şeyler de birer emanettir. İnanan herkesin

⁸⁹ VIII (Enfâl); 27-29

⁹⁰ VIII (Enfâl),27.

yerine getirmesi gereken birer gerçektir. Her mümin kendisine tevdi edilen emaneti idrak ederse, Kur'an'da "Takvâ", ve insanlar arasında "Vicdan" diye ifade edilen bu kelimenin ruhuna uygun olan koruma vasfına daha çok bağlı kalır ve onu korumaya çalışır. Kur'an-ı Kerim takvâ sahibi müminin nefsini nitelerken, muhtevâsında, hesap verme manası bulunan bir sıfatla nitelenmektedir.

Bu, *لا أقسم بيوم القيامة ولا أقسم بالنفس اللوامة* *
Kıyâmet gününe yemin ederin ve nedâmet çeken nefse yemin ederim ki, insanlar öldükten sonra dirilecektir."⁹¹

Bilindiği gibi, kendisine yemin edilen kıyâmet; insanların hesaba çekilecekleri, işledikleri hayır ve şerrin karşılığını alacakları gündür ki, Allah (c.c) bugünün büyüklüğünü ve tehlikeli olduğunu beyan için bu gün üzerine yemin etmiş ve hemen ardından da, kötülüğü işledikten sonra yanlış hareket olduğunu hatırlatarak insanı rahatsız eden, pişmanlık hali ve vicdanî rahatsızlığını gösteren "Nefs-i levvâme"ye yemin etmiştir. Vicdan ya da takvâ budur. Kur'an-ı Kerim'de insanın devamlı olarak kontrol altında tutulduğunu ifade eden pek çok âyet vardır;

* *إن الله كان عليكم رقيباً* "Allah şüphesiz hepirtizi görüp gözetmektedir."⁹² *وكان الله عليكم رقيباً..* "Allah her şeyi gözetmektedir."⁹³ *وكنتم عليهم شهيداً ما رمت فيهم فلما توفيتني كنت أنت الرقيب عليهم..*

"Aralarında bulduğum müddetçe onlar hakkında şahıddim beni öldürdüğünde onları Sen gözlüyordun, Sen her şeye şahıdsın."⁹⁴
.. وأرتقبوا أنى معكم رقيب. "Gözleyin, doğrusu ben de sizinle beraber gözlüyorum."⁹⁵

ان يتلقى المتلقيان عن اليمين وعن الشمال قعيد، ما يلفظ من قول الا لديه رقيب عتيد.
 "Sağında ve solunda, onunla beraber oturan iki alıcı melek, yanında hazır birer gözcü olarak söylediği her sözü zaptederler."⁹⁶
.. ألم يعلم بأن الله يرى. "Onu namaz kılmaktan meneden kimse, Allah'ın

91 LXXV (Kıyâmet), 1, 2.

92 IV (Nisâ), 1.

93 XXXIII (Ahzâb), 52.

94 V (Mâide), 117.

95 XI (Hüd), 93.

96 L (Kaf), 17, 18.

İNَ اللّٰهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا.⁹⁷ "İn her şeyi bilmekte olduğunu bilmez mi?"⁹⁸

"Şüphesiz Allah işitir ve görür."⁹⁸
 ألم تر أن الله يعلم ما فى السموات وما فى الارض ما يكون من نجرى ثلاثة الا هو رابعهم ولا خمسة الا هو سادسهم ولا ادنى من ذلك ولا اكثر الا هو معهم أين ما كانوا ثم يفتنكم
 Gökte olanları da, yerde olanları da Allah'ın bildiğini bilmezmiştiniz? Üç kişinin gizli bulunduğu yerde dördüncüsü mutlaka O'dur; beş kişinin gizli bulunduğu yerde altıncıları mutlaka O'dur; bunlardan az veya çok, ne olursa olsunlar, nerede bulunurlarsa bulunsunlar, mutlaka onlarla beraberdir..."⁹⁹
 meâlindeki âyetler bunların bazılarıdır. Bütün bu âyetler mümin olan kimselere kendi kendini murakabe ahlâkını vermek ve ruhuna emanetin kutsiyetini yerleştirmek için temel teşkil etmektedir.

İnsanlara hitabla başlayan âyeti takib eden âyette, insanoğlunun hayatta karşılaştığı iki büyük fitneye temas edilerek; *Mallarınız ve çocuklarınız, amlarınız ve اولادکم واولادکم فتنة وأن الله عنده أجر عظیم...* altında bir sınama olduğunu ve büyük ecir Allah katında olduğunu bilin."¹⁰⁰ buyurulmuştur. Bu âyeti kerimeden anlaşıldığı gibi insanların, kendilerine verilen emanete hiyânet etmelerine sebebiyet veren unsurların en kuvvetlisi, mal ve çocuklardır. Aynı zamanda insan hayatında önemli yeri olan mal ve çocuklar İslâmî ölçülere göre yönlendirildiği ve bu iki şeyden biri onu doğru yoldan ayırmadığı takdirde karşılığında büyük ecir sahibi olmak da mümkündür.

VII- İnsanın Değerinin Göstergesi Olarak "Takvâ":

Bu âyetleri takib eden âyette ise çağrı yine ehli imana yapılmış ve takvâ sahibi olanlar tavsif edilerek;

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا وَيُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ ذُو

الْفَضْلِ الْعَظِيمِ.

"Ey inananlar! Allah'tan sakınırsanız O size iyiden kötüyü ayırdedecek bir anlayış verir, kötülüklerinizi örter, sizi bağışlar. Allah büyük, bol nimet sahibidir."¹⁰¹ buyurulmuştur. Gönülleri uyaran ve

97 XLVI (Alak), 14.

98 IV (Nisâ), 58.

99 LVIII (Mücâdele), 7.

100 VIII (Enfâl), 28.

muhafaza sistemini harekete geçiren "takvâ" duygusu, insanı doğru yola götürür, karanlıkları aydınlığa çevirir, müminlerin gönüllerine oluk oluk huzur ve güven akıtır ve Allah'ın ihsânını ümit etmelerine vesile olur. Gerçektende Allah korkusu insan gönlüne aydınlık verir.

Hakikati itibarıyla gerçek, insanın zatında ve fıtratında mevcuttur. Çünkü insanın yaratılışında yer eden hak gerçeği vardır. Şurası da bir gerçektir ki, insanın fıtratında mevcut olan hak ile insan arasına giren hevâ ve heves, bu gerçeği görmekten kişiyi alıkoyar. Ancak "takvâ" duygusu ve Allah korkusu, insanı bu gibi kötülüklerden korur. Allah'ın murakabe ettiğini hissetmek insanı, arzuları karşısında korur ve muhafaza eder.

Burada değinmeden geçemeyeceğimiz bir gerçek de şudur; pek çok kimse takvâyı namaz kılmak, oruç tutmak ve kurban kesmek gibi bazı ibadetlere bağlı ruhî ve dinî bir ahlâk olarak görmektedir. Mesela sakal uzatan veya sağda solda, orada burada bazı sesler çıkararak tesbih çeken veya meclislerde sohbet esnasında âyetler okuyan ya da duâ eden herkese, takvâ sihibi gözüyle bakılmaktadır. Halbuki takvânın ihtivâ ettiği manevî değerler, yapılan her tür ibadetin taşıdığı değerden daha üstün ve daha şümüllüdür. Bazan bu gibi hareketlerde bulunmayan kimseler takvâ sahibi olurken, bazan da zâhirde ibâdet yapar görünenler takvâ sahibi olamazlar. Takvâ sahibi olma halî, mümin kul ile rabbi arasında bir sırdır. Mümin için bir ölçü, onu hayre itici ve kötülükten men edici bir güçtür. Bir toplumu oluşturan insanlarda takvâ halî hakim olduğu taktirde, bu toplumun dünyevî ve uhrevî bütün işleri normal çizgilerde seyreder, güç ve söz sahibi olur. Dolayısıyla dört başı mamur ve mutlu toplum örneğini teşkil eder.

İslâm dîninin talep ettiği ruhî mükellefiyetler son derece kolaydır. Mesela beş vakit namaz, insanın bir kaç dakikasından fazla zamanını almaz. Oysa takvâ sahibi olabilmek için yirmidört saat içinde bol bol zaman vardır. Takvâ halî, manevî değer, ruhî karakter ve ahlâk olarak bölünmez bir özelliğe sahiptir. Çünkü insan kendi işlerini, çocukları ve âilesini ilgilendiren konuları ihmal ederken ya da vatanına zarar verecek işler yapıyorken, sadece beş vakit namazı düzenli bir şekilde kılmak insanı takvâ sahibi yapmaz, aynı zamanda, takvâ sahibi kimse hiç hata yapmaz ve yanlış harekette bulunmaz.

şeklinde düşünmek de doğru değildir. Çünkü insanoglu çokca hatâ yapan ve zayıf mahluktur. *يريد الله أن يخفف عنكم وخلق الإنسان ضعيفا*

"İnsan zayıf yaratılmış olduğundan Allah sizden yükü hafifletmek ister."¹⁰² *.. خلق الإنسان من عجل.*

olarak yaratılmıştır..."¹⁰³ *إن الإنسان خلق هلوعا.* "İnsan gerçekten pek huysuz yaratılmıştır."¹⁰⁴ meâlindeki âyetler, insanoglundun bu karakterini açık ve net bir şekilde ifâde etmektedir. Buna rağmen hatada ısrar etmemek, nefsi daima kontrol altında tutmak lazımdır. Allah (c.c), kullarını mağfiretine çağırıyor ve ;

*وسارعوا إلى مغفرة من ربكم وجنة عرضها السموات والأرض أعدت للمتقين * الذين ينفقون في السراء والضراء والكاظمين الغيظ والعافين عن الناس والله يحب المحسنين * والذين إذا فعلوا...*

"Rabbinitizin mağfiretine ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için hazırlanmış, eni gökler ve yer kadar olan cennete koşun. Onlar bollukta ve darlıkta sarfederler, öfkelerini yenerler, inananların kusurlarını affederler, Allah iyilik yapanları sever. Onlar fena bir şey yaptıklarında veya kendilerine zulm ettiklerinde Allah'ı anarlar, günahlarının bağışlanmasını dilerler. Günahları Allah'tan başka bağışlayan kim vardır? onlar yaptıklarında bile bile direnmezler."¹⁰⁵ buyuruyor.

Kur'an-ı Kerim insanları, hata yapmayan ve günah işlemeyen melekler seviyesinde tutmamaktadır. Aksine hata yapabileceğini veya suç işleyebileceğini var saymaktadır. Bu, onların takvâ sahibi olmalarına engel teşkil etmez. Ancak hatada ısrar etmek ve kötülüğü sürekli yapmak, takvâ sahibi olmaya manidir. -

Takvâ'nın inanan insana verdiği terbiye, hem dünyevî hem de uhrevîdir. Fertleri böyle bir terbiyeden geçen toplum, refah ve mutluluk düzeyi yüksek olan toplumdur.

VIII- Başarı ve mutluluk yolları:

*والليل إذا يغشى * والنهار إذا تجلى * وما خلق الذكر والانثى * ان سعيكم لشتى * فاما من اعطى واتقى * وصدق بالحسنى فسنيسره اليسرى * وأما من بخل واستغنى * وكذب بالحسنى **

¹⁰² IV (Nisâ), 28.

¹⁰³ XXI (Enbiyâ), 37.

¹⁰⁴ LXX (Me'âric), 19.

¹⁰⁵ III (Âl-i İmrân), 133-135.

"And olsun, bürüdüğü zaman geceye, açılıp aydınlandığı zaman gündüze, erkeği ve dişiyi yaratan ki: Muhakkak çalışmanız çeşit çeşittir. Amma kim (Allah yolunda harcar) verir ve Allah'tan korkarsa, o en güzel kelimeyi (Lâ ilâhe illallah sözünü) tasdik ederse, biz, onu, (Allah'ın razı olacağı) en kolay yola hazırlarız. Fakat kim cimrilik eder, (dünyâ malına razı olur, Allah'ına ihtiyaç göstermez, bir de en güzel kelimeyi (tevhidi) inkâr ederse; Biz de onu, en şiddetli yola (ateşe) hazırlarız."¹⁰⁶

Yukarıda meâllerini zikrettiğimiz âyetlerin bir kısmında yemin ve üzerine yemin edilen şeyler vardır. Allah (c.c) bu âyetleriyle bize başarı yollarını göstermekte, refah ve mutlu bir hayat sağlamak için aşağıdaki prensiplere riâyet edilmesine işaret buyurulmaktadır:

a- Âyetteki "verme" fiilinin ifâde ettiği mana sadece mal veya sadaka vermek gibi maddi menfaatlere bağlı değildir. Buradaki "verme" olayı maddi menfaatler için geçerli olduğu kadar ilim vermek, irşâda bulunmak ve sevgi aktarmak gibi manevî değerlerde de geçerlidir. Her iki değer "verme" fiilinin kapsamına girmektedir. Dünyâ ve âhiret hayatını kazanmak isteyen kimsede, hem kendisine hem de topluma faydalı olmaya gayret göstermelidir.

Bir insanın başkalarına maddi ve manevî yardımda bulunabilmesi için mal ve ilim sahibi olması ve başkalarına destek olabilmesi için de güçlü olması gerekir. Nitekim her müminden talep edilen de budur. Mümin güçlü, hareketli ve becerikli olmalıdır. Çünkü köşesine çekilip her şeyi kabul eden ve başkalarına boyun eğen zavallı mümin hiç bir zaman hüsn-ü kabul görmez. Hz.Peygamber (s.a.v.) bu manada şöyle buyuruyor: "Üstten gelen el, alttan gelen elden daha hayırlıdır."¹⁰⁷ Hz.Peygamber bu veciz sözülle, fayda derecesi ne olursa olsun, faziletine ve hayırhahlığına işaret etmektedir. İslâm dininin müslümanlara sağladığı şeref ve haysiyeti tesis eden esaslardan biri de, müslümanların avuç açan kimseler durumuna düşmemeleridir. Aksine başkalarına yardım eli uzatanlardan olmalıdırlar.

¹⁰⁶ IX (Leyl), 1-10.

¹⁰⁷ Buharî,(55) Vesâyâ,9.813; Rikâk,11; Müslim (12) Zekât,94-97.

b- Kötülüklerden korunmak; mümin kendini Allah'ın mürakabesi altında hissetmeli ve vicdanını daima uyanık tutmalıdır.

c- İyiyeye ve güzele inanmak; imanın gerektirdiği hususiyet de budur. Çünkü başarılı olmanın sırrı, yapılan her şeyi en güzel ve en mükemmel şekilde yapmaktır. Bazı kimseler, güzel ve iyi işleri terkederek çirkin işler yapar, üstelik kendini temize çıkarmak için güzele kötü gözle bakar ve şöyle der: Yaşadığımız devir eski devirlerden farklıdır. Zamanımızdaki yaşama biçimi tamamen değişiktir; eski örf âdetlere bağlı kalmak zorunda değiliz...¹⁰⁸

Kendilerini bu gibi sıkıntılara kaptıranlar, dini ve millî duygulardan yoksun, yüz kızartıcı kötü yollara dalmış, herkesi bu yola çekmeye çalışan, kendi hevâ ve istekleri doğrultusunda bir toplum vücûde getirme gayreti içinde bulunan kötü ruhlu kimselerdir. Böyle bir toplum, tamamen maddiyata bağlı, her şeyi mübah gören, her tür kötülüğü yapan kimselerin oluşturduğu bir toplumdur. Temelleri tamamen duygu ve nefsanî arzulara dayalı bir toplum hiç bir zaman başarılı olamaz, mensublarını mutlu edemez, güç ve kuvvet sahibi olamaz. Kur'an-ı Kerim'de bu hususa temas edilerek: *سنة الله في الذين خلوا من قبيل ولن نجد لسنة الله تبديلا* "Allah'ın geçmişlere uyguladığı yasası budur ve Allah'ın yasasında bir değiştirme bulamazsınız."¹⁰⁹ buyurulmuştur.

Yukarıda anlatmaya çalıştığımız toplum mensupları şu âyette açık bir şekilde tasvir edilmektedir:

« *واما من يخل واستغنى * وكذب بالحسنى * فسيصرة للعسرى ** »

"Fakat kim cimrilik eder (dünyâ malına razı olur, Allah'ın) ihtiyaç göstermez, bir de en güzel kelimeyi (tevhid) inkâr ederse; Biz de onu, en şiddetli yola (ateşe) hazırlarız."¹¹⁰

Burada söylenmesi gereken bir mesele daha vardır; müslümanların pek çoğu, özellikle islâmî yaşantının zayıfladığı ve müslümanların amel olarak çöküntüye uğradığı devirlerde yaşayan

¹⁰⁸ Fahrüddin er-Râzîet-Tefsiru'l-Kebîr, XXXI, 198, 199.

¹⁰⁹ XXXII (Ahzâb), 62.

¹¹⁰ XCII (Leyl), 8-10.

bazı müslümanlar, Allah'ın kendilerine rızık verdiğine, onları güçlü kıldığına, zillete düşürenin, her şeyi kolaylaştıran ve zorlaştıranın O olduğuna inanmaları yeterlidir zannederler.

Hakikat olarak bu şekilde inanan kimsese, imanın gereklerini yerine getirmiştir demek mümkündür. Bazı kimseler de vardır ki, işlerin kolay veya zor olması, güçlü olmak veya zillete düşmek, zengin olmak veya fakirleşmek, şans ve alın yazısı olduğunu zannederler. Onlara göre bir kimse çalışmadan başarı elde edebilir, çalışan kemse de başarısız olabilir, tembel tembel oturan kimse oturduğu yerde rızıklanabilir, buna mukabil çalışıp didinen kimse rızıktan mahrum kalabilir. Yani herşey tesadüfe bağlıdır...Evet herşey kaza ve kadere bağlıdır, fakat bu, kâinat düzensizlik içinde seyrediyor, Allah her şeyi rastgele yaratıyor veya kâinatı gelişigüzel idâre ediyor, demek değildir. Allah (c.c) dengesiz ve hedefsiz işlerden münezzehdir. Çünkü Allah sebep ile netice arasında mutlaka bir bağ kurmuş ve dünyâ düzeninin yürümesini, kalıcı ve sâbit prensip ve kanunlara bağlamıştır. Allah'ın koyduğu bu düzen ne bir mümine verilecek mükâfaat için ne de bir kâfiri cezalandırmak için değildir. Allah, kişiliği ne olursa olsun, yaratıklarından sadece birine ihsân ve lütufta bulunmaz...

Bazıları yapılması gerekenlerden bir kısmını yapar bir kısmını da terkeder. Oysa bu kimseler iyice düşünecek olurlarsa, yapılması gerekenin tümünü yapar ve Allah'ın yardımı olmadan hiçbir neticeye varamayacaklarını anlarlar.

«...ولينصرن الله من ينصره إن الله لقوى عزيز. » "And olsun ki, Allah'a yardım edenlere O da yardım eder, Doğrusu Allah kuvvetli'dir, Güçlü'dür."¹¹¹ انا لننصر رسلا والذين آمنوا في الحياة الدنيا ويوم يقوم الاشهاد

"Doğrusu Biz, peygamberlerimizte ve insanlara dünyâ hayatında ve şahidlerin şahidlik edecekleri günde yardım edertz."¹¹²

« كتب الله لأغلبن أنا ورسلى إن الله قوى عزيز. » "Allah,"And olsun ki Ben ve peygamberlerim üstün geleceğiz" diye yazmıştır. Doğrusu Allah kuvvetlidir, Güçlü'dür."¹¹³

يقولون لنن رجعنا إلى المدينة ليخرجن الأعز منها الأذل والله العزة ولسوله وللمؤمنين ولكن

¹¹¹ XXII (Hacc),40.

¹¹² XL (Mü'min),51.

¹¹³ LVIII (Mücâdele),21.

المتأقين لا يعلمون»

"Eğer bu savaştan Medine'ye dönersek, şerefli kimseler alacakları and olsun ki, oradan çıkaracaktır" diyorlardı. Oysa, şeref Allah'ın, peygamberinin ve inananlarındır, ama iki yüzlüler bu gerçeği bilmezler.¹¹⁴ gibi âyetler, bu manaya işaret etmektedir.

Şüphesiz Allah dilediğini istediği zaman yapma gücüne sahiptir. Fakat O, herşeyi adâletine ve hikmetine uygun şekilde yapar. Her müslüman bu gerçeği kabul etmeli ve her işini buna göre yapmalıdır. Aksî halde kuru kuruya müslümanım demeleri onlara fazla bir şey kazandırmaz.

« من عمل صالحا من ذكر أو أنثى وهو مؤمن فلنجزيه حيرة طيبة ولنجزينهم بأحسن ما كانوا يعملون »

"Kadın, erkek, inanmış olarak kim iyi iş işlerse, ona hoş bir hayat yaşatacağız. Ecirlerini yaptıklarından daha güzeli ile ödeyeceğiz."¹¹⁵ meâlindeki bu âyet son derece mücmel olduğu kadar, değişmesi mümkün olmayan ilâhî düzenin tümünü kapsamına almaktadır. Bu istikamette, âyetin ihtivâ ettiği ana unsurları şöyle özetlememiz mümkündür:

Âyet, şart cümlesiyle bağlamıştır. Ve âyetteki şart edatı olan من (men) kelimesi ümumi olarak, akıl sahibi herkesi ihtivâ eder. Başka bir ifâdeyle bütün mükellefleri muhtevâsına alır. من عمل صالحا cümlesinde geçen صالح (sâlih) kelimesinin belirsiz olarak gelmesi, onun her çeşit sâlih ameli ihtivâ ettiğini gösterir. Burada kastedilen gerçek nükte ve ana prensip, yapılan iyi iş kim tarafından yapılırsa yapılsın, yapanlar arasında bir imtiyaz olmadığı gibi, yapılan sâlih amellerde de, çeşit olarak herhangi bir tahsis mevcut değildir. « Kim zerre kadar iyilik yaparsa onu görür. Kim de zerre kadar kötülük yaparsa onu görür. »¹¹⁶ meâlindeki bu âyetin ifâde ettiği umum manaya sâlih amel işleyen herkes girer.

Gerek iyi amel işleyenferi, gerekse işlenen iyi amelî bütününü içine alan bu ilâhî kelâm'a iltisat edilmelidir. Mesela buna bir örnek göstermemiz gerekirse, hem fertlere hem de topluma büyük faydalar

114 LXIII (Münâsikûn), 8.

115 XVI (Nahl), 97.

116 XCIX (Zilzâl), 7, 8.

sağlayan ve meşrû kurallara riâyet eden ticarî müesseseleri buna örnek gösterebiliriz. Bu müesseselerde çalışan ticaret erbabı, İslam dîninin gerektirdiği ticarî esaslara uyduğu taktirde müşterilerin güvenini kazanacaktır. Bir esnaf ticaret mahallini iyi seçer, insanların ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde mal bulundurursa, dürüst davranır, onların gönüllerini alır ve güvenlerini kazanırsa, ticaretinde mutlaka başarılı olacak ve dürüstçe yaptığı bu ticaret sayesinde hayat boyu huzur ve rahat içerisinde yaşayacaktır. Çünkü sâlih amel işlemek, iyi iş yapmak demek; uygun bir yer seçmeden, rasgele ve geliş güzel ticarete atılmak, lüzumlu lüzumsuz mal alıp satmak demek değildir. Zira ticareti kârlı kılacak zemin ve kuralları araştırmadan ticarete atılan kimse, eğer böyle bir teşebbüsün kendisine bir kâr getireceğine inanıyor, ayrıca kaldığı zaman, tuttuğu oruç, verdiği zekât ve eda ettiği hac, yaptığı ticarete kâr getireceğini zannediyorsa, bu onu kârlı bir neticeye götürmez. Şüphesiz namaz kılmak, oruç tutmak ve sair ibadetler amel-i sâlihtir. Fakat ticaretle kazanç sağlamak için yeterli vesileler değildir. Mesela ibadette hiç alakası olmayan, namaz ve orucun ne olduğunu bilmeyen bir gayri müslim'e bakıyoruz; ticarî işlerini en mükemmel bir şekilde yürüttüğünü, yapmak istediği ticaretin nevini ve yerini dikkatlice seçtiğini görüyoruz. Ticaretle başarıya ulaşmak için dinî vecibeleri yerine getirmek, kâr elde etmek için tek yeterli vesile değildir. Dinî emirleri yerine getirmekle birlikte, ticarî hayatın gereklerine de uyulması zaruridir.

Âyette geçen ذكر (erkek) ve أنثى (kadın) kelimeleri umumî manada kullanılmıştır. Bu umumîlik genelde insanoğluna yapılan ikramlardan biri olmakla birlikte, kadın-erkek her ikisine değer verilmiş, kadının da erkek gibi amel-i sâlih işlemede eşit olduklarına işaret edilmiştir. Zira erkeğe dinî mükellefiyet verildiği gibi, kadına da aynı mükellefiyet yüklenmiştir. Her ikisine, amelleri karşısında ecir vaad edilmiştir.

Âyette dikkat çeken bir başka husus, işlenen ameldeki umumîliktir. Ayrıca yapılan amellerin kabulü ve karşılığında vad edilen ecir âhirette alabilmek için, mümin olma şartının aranması, âyette dikkat çeken ikinci husustur.

Allah'a ve İslâm dinindeki itikadî meselelere inanmakla birlikte, yapılması hedeflenen işe de inanmak ve onu gerçekleştirmek için

azimli olmak şarttır. Yani bir kimse yapacağı işin, hem kendine hem de içinde yaşadığı topluma faydalı olacağına inanmalı ve emin olmalıdır. Yaptığı iş göstermelik olmamalı, başkasının tesiri altında kalarak veya riyada bulunarak yapılmamalıdır. Zira insana güzel hayat sağlayan ve netice itibarıyla onu kurtuluşa götüren ameller; gerçekten amel-i sâlih olduğuna ve hâlisâne yapılan amellerdir. Bir işi inanarak ve samimi olarak yapanlarla, şüphe ve tereddüt içinde yapanlar arasında büyük fark vardır. Çünkü işini inanarak ve severek yapan kimse, yaptıklarının semeresini mutlaka görür; güç-kuvvet sahibi olur. İnsanlar arasında güven kazanır. Yaptığı her işte başarılı olur. Mutlu bir hayat yaşar. Fakat yapacağı işte mütereddüt ve şüphe içinde olan kimse, yaptığı işlerin karşılıklarını tam olarak alamadığı gibi, insanlar arasındaki güvenini kaybeder, mutsuz olur, sefil bir hayat yaşar. Günlük hayatımızda sık sık rastladığımız farklı bu iki duruma sebebiyet veren tavır ve hareket, yapılan işin inanılarak veya şüphe içinde yapılıp yapılmamasından kaynaklanmaktadır.

Yapılan iş, inanılarak yapılmalıdır derken dinî inancı ve gereklerini ihmal etmek manası anlaşılmalıdır. Çünkü dinî inanç ve gereklerini yapmak her şeyde esastır. Burada söylenilmesi istenen gerçek, dinî inançla birlikte gereğini yapmak ve yapılması istenen işi inanarak yapmaktır. Âyeti kerîmede amel-i sâlih için ileri sürülen "mümin" olma şartı, yapılan işin karşılığını hem dünyâda hem de âhrette görmek içindir.

- SONUÇ -

Makalemizin hulasasını verecek olursak, şöyle özetlememiz mümkündür:

a-) İnsanoğlu şerefli ve haysiyetli bir varlıktır.

b-) Bu şeref ve haysiyet, insanlara Allah'ın bir lütfudur; hiçbir kimse onları bundan mahrum edemez ve bu hakkı onlardan kimse alamaz.

c-) İnsan gücü, gerçek ve devamlı ya da yapmacık ve kısa ömürlü olmak üzere iki çeşittir. Birincisi Allah'ın desteği ile ondan gelen güçtür ki bu güç sadece inananların gücüdür. İkincisi de, gayri meşrû yoldan kazanılan veya imansızlık ve cehaletin verdiği güçtür ki bu güç hiç bir zaman Allah'ın desteğine mazhar olamaz.

d-) Esas olarak insanlar yaratılış itibariyle şerefli olma vasfında eşittirler; bu konuda cins, ırk, renk, erkek, kadın, fakir, zengin, zayıf ve güçlü ayırımı yoktur. Ancak insanlar bu vasıfta temelde eşit olsalar bile, yapacakları işlerde gösterecekleri gayrete, elde edecekleri ilmi seviyeye ve sahip oldukları takvâ derecesine göre farklılık gösterirler; biri diğeri karşılığında üstünlük sağlar.

e-) Müminlerin iman gücü, Allah tarafından hibe edilen bir güçtür. Ancak böyle bir şansa sahip olan müminlerin, kuvvetli imana sahip olmaları için kendilerini, bu gücü sağlayan yollara yönlendirmeleri ve sabırlı olmaları gerekir. Gerçek manada mutlu bir hayata götüren yollara tevessül etmeksizin, sadece inançlı olmak veya İslâm'ın emirlerini yerine getirmek yeterli değildir.

Kur'ân-ı Kerimde insanoğlunun değeri ve gücü ile ilgili olarak zikredilen beş ana unsuru özetlemeye çalıştık.

Makalemizi şu âyetlerle tamamlamak istiyoruz:

« إِنَّ هَذَا لَقُرْآنٌ يَهْدِي لِلتي هِيَ أَلْوَمٌ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا وَإِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُوا بِالْآخِرَةِ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا »

"Doğrusu bu Kur'an en doğru yola götürür ve yararlı iş yapan Mü'minlere büyük ecir olduğu, âhirete inanmayanlara can yakıcı bir azâb hazırladığımızı müjdeler."¹¹⁷ «... والله يقول الحق وهو يهدي السبيل»

"...Allah gerçeği söylemektedir, doğru yola O erİştirir."¹¹⁸

117 XVII (İsrâ),9,10.

118 XXXIII (Ahzâb),4.